

OPTAKTEN TIL DEN FØRSTE VERDENSKRIG

Af *Viggo Sjøqvist*

Omstændighederne ved 1. verdenskrigs udbrud har i de senere år fået fornyet aktualitet. I første afsnit af overarkivar i Udenrigsministeriet, dr. phil. Viggo Sjøqvists afhandling behandles de danske gesandtskabers indberetningsvirksomhed op mod krigen, hvorved navnlig belyses udenrigstjenestens effektivitet og nogle af dens ledende mænds standpunkter. I afhandlingens andet afsnit drøftes krigsskyldspørgsmålet ud fra den nyeste forskning og egne studier; der konkluderes i, at de tyske ledere bevidst tog risikoen for en storkrig.

I. INDBERETTET OG KOMMENTERET AF DEN DANSKE UDENRIGSTJENESTE

Den årelange og til tider meget intense diskussion om Danmarks forsvars- og udenrigspolitik, der for alvor tog fart omkring århundredskiftet, nåede kulminationen med vedtagelsen af de nye forsvarslove i efteråret 1909. Derefter indtrådte en naturlig antiklimaks, og det blev nu de indenrigspolitiske spørgsmål – fra slutningen af 1911 især grundlovssagen – der fangede offentlighedens opmærksomhed. Interessen for udenrigspolitikken gled noget i baggrunden; men helt kunne den ikke forsvinde. Internationale begivenheder som den anden Marokkokrise og Balkankrigene i 1912–1913 skulle nok holde liv i spekulationerne om Danmarks stilling under en verdenskrig. I pressen såvel som i tidsskriftartikler og pjecer blussede fra tid til anden diskussionen op om de udenrigspolitiske problemer¹.

Fra slutningen af oktober 1909 til marts 1920 havde Danmark i realiteten kun to regeringer: det radikale ministerium Zahle, der sad fra den 28. oktober 1909 til den 4. juli 1910, derefter venstreministeriet Klaus Berntsen til den 20. juni 1913 efterfulgt af det andet ministerium Zahle. Skønt de to regeringer havde helt modsatte opfattelser af de forsvarspolitiske problemer, så var de for udenrigspolitikken vedkommende ganske enige om een ting: en krig mellem England og Tyskland ville bringe Danmark i en yderst farlig situation.

Departementschef Zahle, der var leder af den politiske afdeling i Uden-

1. I tre-året før krigens udbrud kan der fastslås i hvert fald 5 pressedeletter: i sommeren og efteråret 1911 i anledning af Rubins artikel i »Preussische Jahrbücher«. I februar-marts 1912 i forbindelse med interpellationen i Folketinget 14.2 om Dmks. udenrigspolitik. I dec. 1912 til februar 1913 i anledning af den frivillige forsvarsindsamling. Januar-marts 1913 en alm. diskussion om dansk udenrigspolitik. Februar-marts 1914 efter Hegermann-Lindencrones artikel i »Tilskueren«.

rigsministeriet, holdt i februar 1910 på tilskyndelse af udenrigsminister Erik Scavenius et foredrag i Krigsvidenskabeligt Selskab om Nordsø- og Østersødeklarationernes betydning². I betragtning af Erik Scavenius' interesse i foredragets afholdelse kan det formodes, at Zahle har sørget for, at de synspunkter han fremsatte har været i overensstemmelse med udenrigsministerens.

Skønt de omtalte deklamationer var ganske intetsigende, tillagde foredragsholderen dem dog nogen betydning for styrkelsen af freden. Han erkendte ganske vist, at de ikke kunne forhindre stormagterne i at benytte dansk territorium, ifald de under en krig mente, at situationen gjorde dette nødvendigt. Men han trøstede sig med, »at samtlige magter binder sig til ikke at foranstalte nogen egentlig okkupation af vort territorium, og det synes dog at være en temmelig stor ting«. Om vort lands stilling under en europæisk storkrig hed det, at »den politiske situation som er farligst for Danmark, vel sagtens den eneste politiske situation i Europa, som virkelig kan siges at være farlig for Danmark, er en eventuel tysk-englisk krig«³.

Synspunktet var uimodsigelig rigtigt, og derfor var man i Udenrigsministeriet på vagt over for alle tendenser, der i mindste måde kunne øge den tyske regerings mistro og uvilje mod Danmark. Da oberstløjtnant Dalhoff-Nielsen i februar 1911 skrev en artikel i »Militært Tidsskrift«, hvori han antydede, at en tysk-russisk tilnærmelse kunne rejse det spørgsmål, om Danmark var bedst tjent med at følge en neutralitetspolitik, greb udenrigsminister Ahlefeldt-Laurvig ind og fik gennemført, at tidsskriftet ikke i fremtiden bragte artikler om udenrigspolitiske forhold, før de var nøje prøvet af Krigsministeriet og Udenrigsministeriet. Nogle russiske og tyske aviser havde nemlig opfattet artiklen som en skjult opfordring om en dansk tilnærmelse til England⁴.

I betragtning af den vanskelige stilling Danmark befandt sig i, var det kun naturligt, at regeringen benyttede enhver passende lejlighed til at fastslå, at Danmarks udenrigspolitik hed: den ubetingede neutralitet. En sådan lejlighed bød sig i februar 1912, da regeringen besluttede at bringe diskussionen om generaldirektør Marcus Rubins artikel i »Preussische Jahrbücher« om Nordslesvig til en afslutning, efter at visse ophedede gemytter havde anklaget regeringen for at føre en »tyskerkurs«⁵.

2. Undertegnet 23.4.1908 mellem Danmark-Sverige-Frankrig-England-Holland-Tyskland og Danmark-Rusland-Sverige Tyskland; man tilsagde hinanden fredelig forhandling, hvis magtforholdene omkring de to have truedes.

3. Udenrigsministeriets akter 5 D 9. (Forkortelse: UM. 5 D 9).

4. Udenrigsministeriets akter 5 D 3.

5. Artiklen var billiget af UM., og regeringen Klaus Berntsen vedstod officielt

Den 14. februar 1912 fandt der en kort debat sted i Folketinget om Danmarks udenrigspolitik, efter at folketingsmand H. L. Møller som repræsentant for de to højregrupper i Rigsdagen havde rettet en forespørgsel til udenrigsministeren. Selve debatten blev en temmelig tam affære, thi såvel forespørgsel som svar var blevet nøje aftalt i forvejen. Men den gav Ahlefeldt-Laurvig lejlighed til at fastslå, at »der hersker i Danmark fuld enighed om, at målet for dansk udenrigspolitik . . . under konflikter mellem andre stater indbyrdes (er) absolut neutralitet. Vi er hverken direkte eller indirekte bundne ved mundtlige eller skriftlige aftaler endside ved traktater eller alliancer. Regeringen er i den bedste forståelse med alle andre regeringer, og ingen af disse har forsøgt at bringe os til at fravige vor fuldkommen upartiske holdning«⁶.

Denne stærke fremhævelse af den ubetingede neutralitet fik lidt senere på året det russiske blad »Novoje Wremja« til spydigt at skrive, at den danske regering på ny havde gentaget »den chablonmæssige frase om neutraliteten. Vi tvivler aldeles ikke om danskernes ønske om at iagttage denne neutralitet, men hvori består de midler, med hvilke de kunne beskytte denne neutralitet mod den overordentlig mægtige nabos tilbøjeligheder?«⁷.

Det russiske blad havde åbenbart ikke gennemskuet, at den megen danske tale om »fuldstændig«, »absolut« eller »ubetinget neutralitet« i praksis skulle forstås som en neutralitet, der var velvillig over for Tyskland⁸.

Danmarks vanskelige og risikable enegang stillede store krav til udenrigstjenestens evne til nøje at følge, rapportere og kommentere de store politiske forviklinger i Europa for derigennem at give regeringen mulighed for at danne sig et indtryk af de faremomenter, der truede freden. Men her stødte man på den alvorlige hindring, at de danske diplomater havde

dette. Hovedpunktet i artiklen var, at tyskerne burde opgive deres forsøg på at germanisere den dansksindede befolkning, og at Danmark anerkendte Tysklands ret til Nordslesvig.

6. UM. 5 D 7.

7. UM. 5 D 11.

8. Så vidt man kan læse det ud af datidens danske debatter og diskussioner var det ret få, der gennemskuede dette forhold. En af dem, der gjorde det, var dr. polit. K. A. Wieth-Knudsen, der i et foredrag, han holdt i sept. 1914, påviste, at »Venstre lider under et modsætningsforhold mellem deres opfattelse af neutralitetspligten og ordningen af værnet«, idet partiet i 1909 vedtog »en forsvarsordning, der prisgav os til det i geografisk henseende nærmest liggende land, idet vi . . . ikke havde nogen udsigt til at bevare vor handlefrihed over for et mere eller mindre diplomatisk tryk fra vor sydlige nabo«. K. A. Wieth-Knudsen: Danmark under Verdenskrisen, København 1914, s. 15.

betydelige vanskeligheder ved at skaffe sig nøjagtige oplysninger om forhandlinger mellem stormagterne, de intriger, der udspillede bag kulisserne, eller de overvejelser, der fandt sted i de forskellige landes udenrigsministerier. Dette skyldes ikke blot, at det danske korps af diplomater var lille, og at den hjælp, der stod til deres disposition, var den mindst mulige, ej heller at gesandternes kvalifikationer var stærkt svingende. Alt dette spillede vel en rolle; men det afgørende var, at neutralitet for et lille land var ensbetydende med isolation. Stormagternes regeringer og diplomater følte ganske enkelt ingen forpligtelse eller tilskyndelse til at holde det neutrale Danmark underrettet om begivenhedernes gang. Hvad de danske diplomater kunne skaffe sig af oplysninger, ahang i første række af deres personlige forbindelser med fremmede ministre, politikere, embedsmænd og diplomater; men ikke af at de var Danmarks officielle repræsentanter, thi det betød kun lidet.

Der var dog eet forhold, der hjalp de danske gesandter, og det var kongehusets fyrstelige forbindelser. Før 1914 var diplomaterne knyttet til hofferne på en måde, som nutiden har vanskeligt ved at forstå. Det var ikke uden grund, at de danske og norske legationer i London i årene op til den første verdenskrig blev kaldt »the Family Legations«⁹. Denne ganske specielle forbindelse gav gesandterne en mulighed for at komme i kontakt med ledende personligheder, hvem de ellers ikke så nemt kunne have nærmet sig.

Da den første Balkankrig mellem Montenegro–Serbien–Bulgarien–Grækenland og Tyrkiet stod for døren i efteråret 1912, følte det som noget ganske naturligt, at den danske regering benyttede sig af sin særlige forbindelse til kong Georg af Grækenland for at erfare, hvorledes kongen vurderede den farlige situation, der måske kunne føre til en storkrig, ifald Rusland og Østrig–Ungarn blev draget ind i den.

Kong Georg havde opholdt sig i Danmark hele sommeren 1912, efter at han havde deltaget i broderen Frederik VIII's begravelse i maj.

Konseilspræsident Klaus Berntsen og formentlig udenrigsminister Ahlefeldt-Laurvig havde haft flere samtaler med ham om den udenrigspolitiske situation, inden han i september rejste syd på¹⁰. Kort efter begyndte de første mere konkrete efterretninger om den spændte Balkansituation

9. F. Irgens: En norsk diplomats liv. Johannes Irgens 1869–1939. Oslo 1952, s. 56. Direktør Peter Vedel karakteriserede på sin noget sarkastiske facon det danske diplomatis beskedne rolle, da han i sommeren 1901 sagde til professor Deuntzer, der godt kunne tænke sig at blive udenrigsminister: der er såmænd ikke en politiker i udlandet, der lægger mærke til, hvem der er dansk udenrigsminister, og det kan således ikke skade, at det bliver en professor.

10. Klaus Berntsens erindringer, København 1925, bd. III s. 199 ff.

at indløbe, og Danmarks nye gesandt i Wien, Erik Scavenius, blev instrueret om at søge audiens hos kongen, der opholdt sig nogle dage i den østrig-ungarske hovedstad. Den 3. oktober talte Scavenius med kong Georg, der ikke lagde skjul på, at han betragtede situationen med megen bekymring. Det var hans opfattelse, at kom det til krig på Balkan, kunne det ikke forventes, at den kunne lokaliseres. Den russiske regering var svag over for den panslavistiske bevægelse, og der var heller ingen grund til at tro på Østrigs højt bedyrede fredskærlighed; thi tronfølgeren, ærkehertug Franz Ferdinand, og militærpartiet tørstede efter at kaste sig over Serbien. »Hvis Serbien rykker ind i Sandschaket, må østrigerne følge efter, og når østrigerne sætter sig i bevægelse, kommer også russerne«¹¹.

Dette var unægtelig dystre udsigter, og da udtalelsen kom fra en mand, der gennem et halvt århundrede var blevet en kender af de indviklede Balkanforhold, kunne man ikke tage den let. Men det viste sig dog hurtigt, at kong Georg havde været for pessimistisk. Allerede den 11. oktober kunne den danske gesandt i Skt. Petersborg, Harald Scavenius, indberette om en samtale, han havde haft med udenrigsminister Sazonov, der netop var vendt hjem fra en rejse til Frankrig, England og Tyskland. Sazonov kunne straks berolige gesandten. Ganske vist anså han en almindelig Balkankrig for uundgåelig, men forsikrede samtidig, at »Ruslands eneste opgave under disse omstændigheder var at søge at hindre, at krigen fik videre rækkende følger uden for Balkan, og det var i så henseende et glædeligt resultat af hans rejse, at der atter var tilvejebragt et godt forhold mellem Rusland og Østrig«¹².

Fra de danske gesandtskaber i Berlin, London, Paris og Wien indløb snart lignende optimistiske efterretninger, der viste, at stormagterne var enige om, at krigen på Balkan skulle lokaliseres, d. v. s. at ingen stormagt måtte tage aktiv del i den. Selv da situationen skærpedes i anden halvdel af november, fordi Østrig-Ungarn og Rusland foretog del-mobiliseringer, drev faren hurtigt over, og i december 1912 trådte stormagternes ambassadørkonference sammen i London for at mægle i konflikten¹³.

Danmark havde udstedt sin neutralitetserklæring den 25. oktober; men i modsætning til Sverige fandt regeringen det ikke nødvendigt at skærpe det militære beredskab¹⁴. Situationen blev dog anset for så utryg, at både

11. Indb. fra ges. Wien 3.10.1912. UM. 6 F 11.

12. Indb. fra ges. Petersborg 11.10.1912. Um. 6 F 11.

13. Indb. fra ges. Berlin 16.10, 23.11, 15.12 og 22.12, fra London 8.10, 11.0, 6.10, 27.10, 5.12, fra Paris 6.10, 8.10, 26.11 og 20.12, fra Wien 10.10, 22.10., 15.11., 30.11., 5.12., 10.12. og 17.12., fra Petersborg 22.10, 26.11, 30.11 og 28.12.1912, UM. 6 F 11.

14. UM 10 D 11 og 13 D 21.

Danmark og Sverige besluttede at færdiggøre de nye neutralitetsregler, som man havde forhandlet om siden Balkankrisen i 1909.

Når disse forhandlinger var trukket i langdrag, skyldtes det dels, at den svenske regering modsatte sig Norges deltagelse, dels en dansk-svensk uenighed om Flinterenden i Øresunds østlige del befandt sig på svensk søterritorium, eller om den var halvt dansk og halvt svensk. Desuden troede den svenske regering, at den danske var uinteresseret i at håndhæve den frie gennemsejlingsret for hele Øresund. På dette punkt tog svenskerne nu fuldstændig fejl. Allerede i forsvarskommissionens betænkning af juli 1908 havde venstre klart udtalt sig mod enhver befæstning i Storebælt med den begrundelse, at »når passagen gennem Bæltet, som den bør være, er fuldkommen fri, kan vi gøre os håb om, at fremmede flåder under krigsforhold vil passere Bæltet uden at fortrædige os«. Dette synspunkt, der deltes af de radikale, gjaldt også for Sundet, selv om det ikke blev sagt direkte. Forsvarsordningen af 1909 regnede ikke med en spærring af gennemsejlingsfarvandene, og følgelig var der ikke anskaffet materiel til dette formål ¹⁵.

Efter at denne misforståelse var blevet opklaret, og den svenske regering var gået med til at lade Norge deltage, lykkedes det i løbet af oktober-november 1912 at nå til enighed, således at de nordiske neutralitetsregler kunne offentliggøres den 20. december 1912. Men forinden havde man fra dansk side sikret sig, at Tyskland ikke havde indvendinger at fremføre, og Ahlefeldt havde benyttet lejligheden til at forsikre den tyske gesandt, grev Brockdorff-Rantzau, at Danmark ikke ville påtage sig nogen lodsningsspligt. Dette skulle forstås på den måde, at Danmark ikke under nogen omstændigheder ville komme i den situation at skulle være forpligtet til at lodse en engelsk flåde gennem Storebælt under en engelsk-tysk krig. Derfor hed det i § 1 pkt. 6a: »De krigsførende magters krigsskibe skal anvende de statsautoriserede lodser ved indsejlingen til og udsejlingen fra dansk havn og rhed; men det er dem i øvrigt forment at anvende de danske statsautoriserede lodser undtagen i tilfælde af nød for at undgå en overhængende søfare«. De nye neutralitetsregler blev notificeret de europæiske stormagter i slutningen af december 1912 og i begyndelsen af januar 1913, dog uden at vække større opsigt ¹⁶.

Til gengæld følte den danske regering en virkelig lettelse over, at der

15. Forsvarskommissionens Betænkning I s. 19; L. Dornonville de la Cour: »Spærringen af de danske Gennemsejlingsfarvande i August 1914«. Særtryk af Tidsskrift for Søvæsen, 1930. Mineudlægningen i august 1914 klarede man ved at bruge det materiel, der var beregnet for de indre farvande.

16. UM. 10 D 5, F. Lindberg: Den svenska utrikespolitikens historia III, 4 1872-1914, s. 240 ff og 276 ff.

nu forelå klare regler, der straks kunne komme i anvendelse i tilfælde af en verdenskrig. Også på et andet område kunne dette nye nordiske samarbejde opvise praktiske resultater, idet de tre lande enedes om at udveksle fortrolige oplysninger angående de forsvarsforanstaltninger, de besluttede at træffe. For Danmarks vedkommende blev dette aktuelt, da Krigsministeriet i midten af januar 1913 beordrede overførsel af visse troppestyrker vest for Storebælt til Sjælland for at styrke forsvaret af hovedstaden. Der var dog kun tale om at fremskynde en ordning, der ifølge hærloven af 1909 skulle iværksættes til april flyttedag 1913¹⁷.

Årsagen til denne forcering af beredskabet var utvivlsomt den forværring af situationen på Balkan, der førte til en genoptagelse af krigen den 3. februar. Den designerede overgeneral J. V. C. Gørtz fandt den 7. februar situationen så truende, at han frygtede den kunne føre til »udbruddet af en europæisk krig, i hvilken vort land kan blive inddraget«. Han bad derfor om Udenrigsministeriets vurdering, og den fik han tre dage senere i en skrivelse underskrevet af Ahlefeldt-Laurvig. Denne skrivelse er i flere henseender et ganske interessant dokument. Det forklaredes først, at indberetninger fra de danske repræsentationer i udlandet »giver gennemgående ingen grund til at tro, at den situation, i hvilken den europæiske storpolitik i nærværende øjeblik befinder sig, er alvorligere end eller så alvorlig som flere af de kriser, som i de sidste åringer har fundet en fredelig løsning«. Dernæst fastslog Ahlefeldt, at »den for Danmark mest prekære storpolitiske situation indtræder imidlertid, når England griber ind i krigen . . . det øjeblikkelige politiske forhold mellem England og Tyskland giver dog ingen anledning til at tro, at en sådan indgriben fra britisk side vil blive en nødvendighed, i hvert fald ikke i krigens første stadier«. Derefter hed det, at de senere tiders udvikling af Tysklands sømagt med den største sandsynlighed syntes at ville føre til, at krigsskuepladsen, »som tidligere antoges at ville falde inden for danske farvande i alle tilfælde i begyndelsen af krigen, nu vil blive forrykket længere mod vest. Der er derfor heller ikke længere nogen grund til at tro, at udbruddet af en krig mellem England og Tyskland skulle medføre et kapløb mellem disse stormagter for at komme først til en besættelse af de vigtigste strategiske punkter i det danske monarki«¹⁸.

Bemærkningerne om en vis tilnærmelse mellem England og Tyskland er her af ganske særlig interesse, fordi den skulle komme til at præge de danske regeringers opfattelse og vurdering af Danmarks stilling lige indtil julikrisen i 1914. De første tegn på en ændring af forholdet mellem de

17. UM. 13 D 21.

18. UM. Fortrolig sag nr. 55 (1913).

to lande mente gesandten i Berlin, grev Carl Moltke, at kunne konstatere i begyndelsen af december 1912 under den udenrigspolitiske debat i den tyske Rigsdag. I hans indberetning af 3. december hed det: »Med almindelig tilfredsstillelse kan man hilse (udenrigsminister) herr von Kiderlens omtale af forholdet mellem Tyskland og England, som han sagde havde vist sig »besonders vertrauensvoll« i løbet af den sidste internationale krise. Det samme er fornylig udtalt af (den tyske ambassadør) fyrst Lichnowsky i London, og disse overensstemmende udtalelser kan tyde på begyndelsen til en udvikling, som det vel er værd at følge«¹⁹.

Udviklingen i de følgende uger syntes virkelig at tyde på en venligere atmosfære mellem de to lande. Helt nede fra Wien kunne Erik Scavenius indberette, at den græske delegerede ved Londonkonferencen havde betroet ham, hvor iøjnefaldende det gode forhold var mellem England og Tyskland. Scavenius egen kommentar lød: »Jeg kan ikke tænke mig nogen for os mere kærkommen efterretning, og det er at håbe, at der derved må udøves en beroligende virkning på den nervøse stemning hjemme«²⁰.

Ahlefeldt havde således et solidt grundlag for sine udtalelser til overgeneralen. Derimod er det vanskeligere at se, hvad han støttede sig til, da han erklærede, at Tysklands voksende sømagt kunne medføre, at krigsskuepladsen ville blive forlagt fra de danske farvande mod vest, d. v. s. til Nordsøen. Denne vurdering var ganske vist fuldstændig korrekt, thi det var dette, som den engelske udenrigsminister Sir Edward Grey fortalte Sazonov, da han i september 1912 var i England²¹. Men det har ikke været muligt at finde noget bevis på, at Ahlefeldt eller et andet medlem af den danske udenrigstjeneste har kendt indholdet af denne hemmelige samtale. Man kan derfor ikke afvise den mulighed, at Ahlefeldt ud fra en ren personlig vurdering af situationen selv har draget denne konklusion femten måneder før Erik Scavenius kom til det samme resultat.

Skrivelsen til overgeneralen sluttede med et afsnit, der er ganske karakteristisk for den optimisme, der begyndte at brede sig blandt europæiske politikere, fordi stormagterne for første gang i umindelige tider stod sammen om at bevare freden. Ahlefeldt skrev, at man ikke kunne se bort fra, at den nuværende krise kunne berede overraskelser. Men i »den foreliggende krises *hidtidige* forløb og den så ofte af stormagterne for dagen lagte i så høj grad skærpede ansvarsfølelse for folkenes vel, folkenes egen voksende fredskærlighed, regeringernes voksende magt til at modarbejde ansvarsløse stemninger og endelig ikke mindst deres af fasthed og enighed

19. Indb. 3.12.1912 fra ges. Berlin, UM. 5 G 12.

20. Indb. 8.2.1913 fra ges. Wien, UM. 6 F 11.

21. British Documents on the Origin of the War 1898–1914, vol. IX, 1 s. 761.

prægede konkrete optræden vækker imidlertid en berettiget tro til, at den nuværende krigstilstand kan vedblive at lokaliseres, og at der er gode udsigter for en løsning uden sådanne forviklinger, der ville sætte Danmarks neutralitet i fare«.

Fjorten dage efter at han havde sendt denne skrivelse, rejste Ahlefeldt med kongeparret på officielt besøg i Berlin. Her fik han lejlighed til at forhandle med generalstabschef H. von Moltke, rigskansler von Bethmann Hollweg, den nylig udnævnte udenrigsminister von Jagow og understatssekretær Zimmermann. Det vigtigste resultat af forhandlingerne var ikke så meget Ahlefeldts løfte om, at Danmark ville forblive neutral under en krig mellem England og Tyskland. Det var langt vigtigere, når de tyske herrer kunne forsikre, at Balkankrisen næppe ville føre til en almindelig europæisk krig. Jagows bemærkning om, at hans mission som minister ville være at få England til at stille sig neutral (d. v. s. i tilfælde af en europæisk krig), var ligeledes af den største betydning for Danmark²². Man kunne måske derfor have ventet, at de danske gesandter nu var blevet instrueret om nøje at rapportere alle omstændigheder vedrørende det engelsk-tyske forhold. Det skete imidlertid ikke, og hvad gesandterne af egen drift indberettede om dette spørgsmål var spredt og tilfældigt.

Danmarks repræsentant i London, H. Grevenkop Castenskjold, der havde overtaget stillingen i oktober 1912, gjorde dog i en indberetning af den 17. marts 1913 forholdet til genstand for en længere indberetning. Det var hans opfattelse, at »siden min tilbagekomst til England efter 7 års fraværelse har jeg ikke kunnet andet end at blive slået af den mistillid, hvormed mange mennesker her ser fremtiden i møde. Den tidligere urokkelige selvtillid er borte, og trods »Ententen« har man den bestemte følelse, at Tyskland for hvert år, der går, bliver en farligere modstander af det britiske verdensrige, og det tilmed på det gebet, der tidligere var ligesom reserveret for Storbritannien – nemlig havet –. Mange mennesker her have den faste tro, at Tyskland kun lurer på en passende lejlighed for at bibringe den britiske verdensmagt et uopretteligt knæk. Andre europæiske magter tæller i grunden ikke noget i det britiske publikums bevidsthed. Under disse forhold har jeg det indtryk, at ikke så få englændere finde, at denne »splendid isolation«, som de Forenede Kongeriger indtog i dronning Victorias regerings tid, i grunden var at foretrække for kong Edwards entente-politik, der har bragt øriget i berøring med alle kontinentets tvistemål uden nogen synlig fordel for det. At der under disse

22. Ahlefeldts referat af 28.2.1913, UM. nr. 55, jvf. T. Fink: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909, Århus 1959 s. 326 ff.

omstændigheder kan fremspire et ønske om muligvis at komme på en bedre forståelse med Tyskland er ikke underligt, og dette ønske er umiskendeligt til stede nu hos mange mennesker i England«.

Under Balkankrisen havde det været påfaldende, med hvilken uskrømtet glæde såvel Parlamentet som pressen havde fremhævet, hvorledes Tyskland og England arbejdede hånd i hånd på fredens bevarelse. Man måtte dog ikke derfor tro, at England ville kaste ententepolitikken over bord, men det var gesandstens overbevisning, »at der i England ville være stemning for, såfremt Tyskland for alvor efter den nuværende krises ophør viste tilbøjelighed til at komme på en mere kordial fod med England, at møde en sådan tilnærmelse med oprigtig og ublandet tilfredshed«²³.

Men bortset fra sådanne spredte bemærkninger suppleret med enkelte oplysninger fra Berlin er dette vigtige emne kun lidet berørt i de officielle indberetninger. Gesandterne var først og fremmest optaget af krigen på Balkan og de akutte, men kortvarige kriser, der kom til udbrud i løbet af foråret og sommeren 1913, indtil der endelig blev sluttet fred i Bukarest i august 1913 og i Adrianopel et par måneder senere.

Det var især Erik Scavenius, der fra observationsposten i Wien kunne rapportere betydningsfulde og interessante begivenheder. Da general Conrad von Hötzendorf i december 1912 udnævntes til chef for den østrig-ungarske generalstab, stod det ham klart, at denne udnævnelse ikke varslede godt for fremtiden; thi Conrad var lederen af det lille, men indflydelsesrige parti, der agiterede for, at man skulle påbegynde en præventivkrig mod Serbien. På grund af det særlige ry, som Conrad havde erhvervet sig, blev der givet forskellige forklaringer på årsagen til hans udnævnelse, hvilket fik Scavenius til at bemærke, at »hvad end grunden er, har man ved det skete forøget den snart lange række af demonstrationer, der i indlandet opskræmmer publikum og i udlandet næppe kan undgå at indgyde mistillid til Østrigs fredelige hensigter«²⁴.

Scavenius ville ikke anerkende, at der ligefrem fandtes et krigsparti i Wien, men han erkendte, at der særlig blandt militæret var en udbredt mening om det heldige i en præventivkrig mod Serbien. Han ville dog ikke tillægge disse tendenser nogen virkelig betydning. Derimod tillagde han forholdet mellem Tyskland og Østrig-Ungarn en ganske afgørende vægt. Det var ikke undgået hans opmærksomhed, at Tyskland i vinteren 1912-13 havde forholdt sig skeptisk og kølig over for Dobbeltmonarkiets Balkanpolitik, og i april 1913 tog han situationen op til vurdering. Han stillede det spørgsmål, om Tyskland, der ligesom England havde arbejdet på

23. Indb. 17.3.1913 fra ges. i London. UM. 5 E 8.

24. Indb. 12.12. og 17.12.1912 fra ges. Wien. UM. 6 F 11.

fredens opretholdelse og som formentlig satte pris på at bevare det nye venskab med England, ville følge Østrig ind i en ny aktiv Balkanpolitik. Hvad der kunne tale her for var, at Østrig på denne måde kunne fastholdes i den gamle afhængighed af Berlin; thi det ville være ugørligt for Østrig at gennemføre en sådan politik på egen hånd. De nye tyske rustninger syntes at tyde på, at man i Berlin havde taget sit parti ²⁵.

Scavenius havde her berørt et meget centralt problem, thi en aktiv østrig-ungarsk politik på Balkan krævede tysk støtte for at kunne gennemføres, da kun Tyskland kunne give Østrig-Ungarn rygdækning over for Rusland. Det var netop dette forhold, der skulle vise sig at blive afgørende i foråret og sommeren 1914.

Gennem hans indberetninger får man ikke umiddelbart noget indtryk af, at han betragtede Østrig-Ungarn som et land, der truedes af indre opløsning. Men han bemærkede, at der herskede en dårlig stemning mellem Monarkiets sydslavere, d. v. s. beboerne i Kroatien, Bosnien og Herzegovina. Man kunne derfor ikke se bort fra, »at der i dette forhold ligger gemt en eventuel fremtidig fare for Monarkiet, hvis man da ikke finder vejen til en forsoning« ²⁶. I juni 1913 blev Erik Scavenius kaldt hjem for at indtræde i det andet ministerium Zahle som udenrigsminister. Dermed standsede en række interessante og oplysende indberetninger fra det urolige hjørne i Europa, der skulle blive arnestedet for udbruddet af den første verdenskrig.

Den nye tyske oprustning, der kom til offentlighedens kundskab i marts 1913, efterfulgtes snart af øgede franske og russiske rustninger. Dette var et emne, der ganske naturligt optog de danske gesandter. At denne udvikling ikke kunne virke fremmende på freden, var indlysende nok. Alligevel kan man ikke sige, at tonen i indberetningerne var særlig pessimistisk; den afgørende kendsgerning var, at Balkankrigene fik lov til at rase ud, uden at det kom til en konflikt mellem stormagterne ²⁷.

Da det engelske Underhus sluttede sin samling i august 1913, holdt Sir Edward Grey en tale, hvori han konstaterede, at en af de gamle prøvede påstande ikke længere gjaldt: »It has been an axiom of diplomacy for many a year past that if ever a war broke out in the Balkans it would be impossible, or almost impossible to prevent one or more of the Great Powers being dragged into the conflict« ²⁸. Gennem hele talen kunne man

25. Indb. 5.2. og 8.2.1913 og 17.4.1913 fra ges. Wien, UM. 6 G 11 og UM. 6 F 11.

26. Indb. fra ges. Wien 10.4.1913, UM. 6 G 11.

27. Indb. fra ges. Berlin 29.3., 1.7.1913, fra Paris 17.2., 18.2., 7.3. og 7.8.1913, fra Wien 12.8., 15.10.1913, UM. 13 E 9, 13 G 8, 13 N 11.

28. Indb. fra ges. London 16.8.1913, UM. 6 G 12.

fornemme den lettelse, som ikke blot taleren, men også tilhørerne følte, fordi freden var blevet bevaret, og man nu kunne se fremtiden i møde med større fortrøstning.

De samme følelser gav den russiske udenrigsminister Sazonov udtryk for i slutningen af oktober 1913, efter at han var vendt hjem fra et besøg i Paris og Berlin. I et interview til et Moskvablad fortalte han, at han i Berlin havde forhandlet med Bethmann Hollweg og understatssekretær Zimmermann og derfor kunne fastslå, »at den tyske politik følger samme mål som den russiske, nemlig fredens bevarelse i Europa og på Balkanhalvøen samt opretholdelsen af status quo i det tyrkiske Asien«. Såvel Tyskland som Rusland anså det for ønskeligt, at der blev indført reformer i Tyrkiet, og der var enighed mellem Rusland og Tyskland i dette spørgsmål. »Situationen på Balkanhalvøen så ministeren fortrøstningsfuldt på og udtalte håbet om, at tiden ville bringe den mellem de forskellige stater herskende modvilje ud af verden. Det stod endvidere også til at håbe, at den endelige løsning af de endnu ikke afgjorte spørgsmål af international betydning ikke ville frembyde alvorlige besværligheder, samt at det måtte være muligt at tilvejebringe overensstemmelse mellem de interesserede landes interesser og rettigheder og det almindelige europæiske standpunkt«²⁹.

I slutningen af december 1913 udtalte finansminister Lloyd George til bladet »Daily Chronicle«, at nu måtte øjeblikket være kommet til at nedsætte udgifterne til flåden, da forholdet mellem England og Tyskland var blevet så langt bedre end hidtil. Han karakteriserede de nuværende rustninger som »rent vanvid«. Det var klare ord; men de var rigtignok i direkte modstrid med marineminister Churchills tale i Guildhall den 10. november 1913, hvor han netop havde forberedt Parlamentet på, at flåderustningerne måtte øges, fordi Tyskland havde afvist hans forslag om en »naval holiday«³⁰.

Dette mørke punkt samt de øvrige kaprustninger i Europa kunne dog ikke kvæle den optimisme, der gjorde sig gældende i adskillige lande ved indgangen til året 1914. Det var denne stemning, der prægede den artikel, som J. C. Christensen skrev i sit tidsskrift »Tiden« kort før jul 1913. Det hed bl. a., at kun den blinde kunne tvivle om, at verdensfreden nærmede sig, og sortseerne ville få uret, fordi de undervurderede fredsarbejdet³¹.

Den samme tillid til fremtiden kom til udtryk i en artikel, som den tidligere gesandt i Berlin, J. Hegermann-Lindencrone, offentliggjorde i »Til-

29. Indb. fra ges. Petersborg 29.10.1913, UM. 5 K 2.

30. Indb. fra ges. London 13.1.1914, UM. 137 D 1.

skueren« i februar 1914. Han kaldte den ganske fordringsløst: »Nogle Betragtninger«, og den ledende tanke var følgende: Det var blevet gjort stærkt gældende, at Danmark befandt sig i en meget udsat stilling, og at en stormagtskrig ville medføre fare for dets fremtid og eksistens. Denne påstand måtte dog anses for lidet sandsynlig; thi de to eneste lande, der kunne tænkes at true Danmarks beståen, var Sverige og Tyskland, og fra ingen af dem truede nogen fare. Dette var selvindlysende for Sveriges vedkommende, og hvad Tyskland angik, så havde to af de mest indflydelsesrige militærpersoner sagt til Hegermann, at Tyskland var velsindet mod Danmark og ønskede det almulig godt. Bygningen af Kielerkanalen havde i høj grad formindsket – ja næsten helt fjernet – Tysklands interesse i at beherske Sundet og Bælterne. Der var heller ingen grund til at tro, at stormagterne skulle tvivle om Danmarks ret til at eksistere som selvstændig stat, og danskerne selv burde heller ikke tvivle herom. »Den, som skriver dette, troer selv og finder, at enhver dansk bør tro, at ligesom vort fædreland trods de ulykker, som have ramt det og trods de fejlgreb som vore statsmænd have begået i de alvorligste øjeblikke, har ret til at ansee sig selv for hidindtil at have fyldt sin plads i verden vel, kan det i tillid til de egenskaber hos dets folk, som have bragt det agtelse og anseelse, see lyst og med fortrøstning på dets nutid og dets fremtid«³².

Denne mærkeligt naive fremstilling og svage argumentation gjorde ikke umiddelbart indtryk af at være skrevet af en gammel og erfaren diplomat, og den fik en temmelig blandet modtagelse i pressen. De radikale og socialdemokratiske blade var særdeles tilfredse, fordi de opfattede den som et indlæg mod »vore mest pågående forsvarsrumlere«, som »Socialdemokraten« udtrykte det den 9. februar 1914. I højres presse blev den til gengæld udsat for en skarp kritik, og »Fyens Stiftstidende« spurgte, hvordan en gammel og trænet diplomat kunne tillægge udtalelser af tyske militærer nogensomhelst værdi ud over det rent personlige³³.

Efter alt hvad der var sket i Europa i de senere måneder, kunne Hegermanns optimisme dog ikke forekomme ganske ubegrundet, og der var visse omstændigheder i den videre udvikling, der set fra et dansk synspunkt kunne synes at bestyrke det lysere syn på fremtiden.

I maj 1914 ledsagede Erik Scavenius kongeparret på dets officielle rejse til London og Paris. Den 11. maj havde han en samtale med Sir Edward Grey. Ved denne lejlighed erklærede den engelske udenrigsmini-

31. Citeret efter T. Kaarsted: *Hvad skal det nytte. De radikale og forsvaret 1894–1914*, Århus 1958, s. 86.

32. Tilskueren 1914 s. 97 ff.

33. UM. 5 D 21.

ster: »Det er vor hensigt ikke at foretage noget, der måtte være egnet til at skaffe Dem vanskeligheder i forholdet til Tyskland. Det er Englands ønske, at ikke alene Danmark, men også de andre mindre stater i det nordlige Europa (Sverige, Norge, Holland og Belgien) må beholde deres neutrale stilling uantastet, og vi vil intet foretage, der kunne skabe vanskeligheder derfor. Der er i Tyskland bleven udtalt frygt for, at der fra engelsk side kunne udgå skridt, der ikke ville være forenelige med Deres lands neutrale stilling, men jeg kan sige Dem, at sligt ikke ligger inden for vore tanker«. Scavenius var klar over, at disse lidt kryptiske ord skulle fortolkes på den måde, at den engelske flåde havde opgivet sine interesser i de danske farvande. Hans svar gik ud på, at »den megen tale om Danmarks udsatte stilling mellem England og Tyskland var jo nu lykkeligvis døet hen som følge af det forbedrede forhold mellem de to magter«. I en indberetning en halv snes dage senere gav han udtryk for sin optimisme med disse ord: »Den glædelige omstændighed, hvorom jeg allerede har kunnet indberette fra London, at de ledende politikere i det vestlige Europa i øjeblikket ser med mere ro på udviklingen af de internationale forhold end tidligere. Med andre ord at den store politik i hvert fald for Vesteuropas vedkommende befinder sig i en détente til trods for de stærkt forøgede rustninger, der for tiden iværksættes«³⁴.

Der skulle dog kun gå nogle få uger, før det viste sig, at denne optimisme ikke havde rod i virkeligheden, at den blev narret af de krusninger, der fandtes på overfladen, og ikke lod sig påvirke af de mørke og farlige strømninger, der bevægede sig i dybet. Der var her to forhold, der skulle blive af afgørende betydning, da julkrisen brød ud: det voksende fjendskab mellem Tyskland og Rusland og den stigende krigeriske stemning i Tyskland. Om begge disse forhold havde de danske gesandter i Skt. Petersborg og i Berlin vigtige ting at berette.

I slutningen af oktober 1913 havde Harald Scavenius indberettet fra den russiske hovedstad, at Tyskland og Rusland var enige om, at der måtte gennemføres reformer i Tyrkiet. Men da den russiske regering kort efter erfarede, at disse reformer bl. a. ville gå ud på en fuldstændig reorganisering af det tyrkiske militærvæsen efter tysk mønster og ledet af tyske officerer, blandt hvilke general Liman von Sanders ville få kommandoen over Dardanellerne, reagerede den med en voldsomhed, der viste, hvor meget den frygtede en tysk kontrol over Stræderne.

34. Indb. af 11.5. og 21.5.1914, UM. 5 D 22. Jvf. Greys version af samtalen i B. D. X, 2 s. 743. E. Scavenius: Forhandlingspolitikken under Besættelsen, København 1948, s. 14-15.

Denne kontrovers førte i begyndelsen af 1914 til en alvorlig forværring af det tysk-russiske forhold. I marts 1914 brød en hæftig pressekampagne løs mellem de to lande, efter at »Kölnische Zeitung«s korrespondent i Skt. Petersborg i en længere artikel havde hævdet, at den russiske oprustning udelukkende skete med henblik på en krig med Tyskland, der ville komme til udbrud i løbet af nogle år, når oprustningen var fuldendt³⁵.

Det røre, som denne sag vakte i Europa, fik Harald Scavenius til at forsøge en vurdering af den russiske oprustning. Men det var en vanskelig opgave, fordi pressen og offentligheden ikke måtte omtale militære spørgsmål, og oplysninger måtte derfor skaffes ad anden vej. Gennem stormagternes militærattachéer, især den tyske, lykkedes det gesandten at skaffe sig en del informationer. Disse gik ud på, at der skulle oprettes fire nye armékorps og flere nye kavalleriregimenter. Mandskabet ville blive forøget ved flere afdelinger, og bygningen af strategiske jernbaner skulle fremskyndes. Artilleriet blev helt omorganiseret, og nyordningen ville snart være gennemført. Til en modernisering og udvidelse af flåden var der blevet bevilget 1/2 milliard rubler.

Det var dog ikke blot på det militære område, der var sket store fremskridt. I begyndelsen af februar 1914 skrev Harald Scavenius: »For den, der har levet her før, under og umiddelbart efter krigen og urolighederne (d. v. s. i 1904–05), er modsætningen mellem nu og da simpelthen uhyre. I de 10 år grev Kokovtsov har stået i spidsen for finanserne, er budgettets indtægtsside steget med 75 %, og det er ikke længere nødvendigt at gøre årlige lån for i det hele taget at få budgettet til at balancere. Ganske vist er nogle gode høstår kommet finansskassen til gode, men på den anden side må det ikke glemmes, at i nævnte tidsrum af 10 år falder likvidationen af krigen og revolutionen samt genrejsningen af hær og flåde«³⁶.

Den danske gesandt lagde ikke skjul på, at forholdet mellem Rusland og Tyskland var spændt; men der var dog efter hans opfattelse på ingen måde tale om en eenstemmig fjendtlig indstilling mod det tyske Rige. Den nationalistiske russiske presse bragte nok mange hadefulde artikler mod Tyskland (og Østrig-Ungarn); men på den anden side agiterede den konservative fløj af pressen for et forbund med Tyskland. Bladet »Semschina« skrev i maj 1914, at Rusland ingen nytte havde af forbundet med det dekadente Frankrig, men det ville have al mulig fordel af at slutte sig til det stærke Tyskland på grund af den lange åbne (russiske) vestgrænse. Det var også gesandten opfattelse, at den russiske regering søgte at føre

35. Indb. af 6.3.1914 ges. Petersborg, UM. 5 E 1.

36. Indb. af 18.3. og 15.2.1914 ges. Petersborg, UM. 13 L 3 og 133 F 2.

en moderat politik over for Tyskland. Dette kom åbent til udtryk i Sazonovs forsonlige tale i rigsdumaen den 23. maj 1914 ³⁷.

I Berlin havde den danske gesandt, greve Carl Moltke, det indtryk, at der i februar 1914 begyndte at gøre sig en vis bekymring gældende i regeringskredse over for Rusland, og at der i det hele herskede en sindsstemning, »som mere retter sin brod imod Rusland end som i fjor imod Frankrig«. Men han erkendte, at udenrigsminister Gottlieb von Jagows taler i rigsdagen i slutningen af april og midten af maj havde været konciliente i tonen ³⁸.

Da indtraf der i begyndelsen af juni en pludselig skærpelse i Tysklands holdning over for Rusland. Den 8. juni indberettede Moltke: »Forholdet mellem Rusland og Tyskland har i den senere tid antaget en karakter, der har foranlediget Herr von Jagow til at udtale sig med stor bitterhed til en af mine kolleger i disse dage. Det er mindre de direkte relationer mellem Petersborg og Berlin, der giver anledning til denne stemning hos statssekretæren end den omstændighed, at Tyskland i henhold til Herr von Jagows ytringer fandt Rusland spærrende vejen for sig på flere punkter uden for Rusland selv« ³⁹.

Moltke sagde ikke noget om, hvilken kollega udtalelsen var fremsat over for; men det var øjensynligt, at han selv var ved at blive meget urolig over den udvikling, det tysk-russiske forhold var ved at tage. I midten af juni skrev han underhånden til udenrigsminister Erik Scavenius for at henlede hans opmærksomhed på en antitysk artikel i et russisk blad og navnlig forhøre sig om forholdet mellem Danmark og Rusland. Scavenius svarede den 18. juni, at den tyske gesandt i København, grev Brockdorff-Rantzau, over for ham havde givet udtryk for en vis nervøsitet med hensyn til Ruslands hensigter og arbejde i Danmark, og at gesandten syntes at støtte sin mistanke på visse foreliggende efterretninger. Derefter hed det: »Det synes således, som om der på tysk side i øjeblikket findes en ikke ringe nervøsitet m. h. t. Ruslands hensigter. Det må håbes, at den nuværende tysk-russiske modsætning ikke for vort vedkommende må føre til den samme ophidsede tilstand, som var en følge af den tysk-engelske modsætning«. En halv snes dage senere, altså lige omkring tidspunktet for begivenhederne i Serajewo, referede Moltke en samtale, han havde haft med en dansk kaptajn, der havde været på tjenesterejse i Tyskland. Kaptajnen fortalte, at tyske officersudtalelser stadig gik ud på,

37. Indb. af 6.3. og 25.5.1914 ges. Petersborg, UM. 5 E 1, 5 K 2.

38. Indb. af 27.2., 29.4. og 16.5.1914 ges. Berlin, UM. 5 E 1, 5 G 12.

39. Indb. af 8.6.1914 ges. Berlin, UM. 5 E 1. Jagow tænkte især på Rumænien.

at Tysklands udenrigspolitik ikke førtes energisk nok, og at man nærrede uro for Ruslands planer ⁴⁰.

Det var et gennemgående træk i de her citerede udtalelser, at der knapt nok var tale om konkrete klagepunkter mod Rusland. Det var selve forholdet – om man vil: magtforholdet – mellem de to stater, der i ugerne før Serajewo gav anledning til den tyske udenrigs- og militærledelses uro. Og dette moment skulle blive af afgørende betydning under julkrisen.

Men der var også et andet forhold, som i disse forårsmåneder foruroligede den danske gesandt i Berlin. Det var den indre udvikling i det wilhelmske kejserrige, især det spændingsforhold, der i løbet af de sidste årtier var vokset frem på grund af modsætningerne mellem et forældet politisk-socialt system og det moderne industrialiserede, demokratiske samfund, der var under dannelse. Carl Moltke havde et ganske klart blik for den betydning, som striden mellem en konservativ statsledelse og en voksende demokratisk bevægelse var ved at antage. Den 14. februar 1914 referede han en tale, Bethmann Hollweg havde holdt, og hvori rigskansleren rettede »et kampsignal imod socialdemokratiet og opfordrede til sammenslutning imellem alle »besonnenen und vom Staatsbewusstsein getragenen Elemente«. Gesandten bemærkede i indberetningen, »at de konservative selv anser kampen for hård, ja endog en kamp for livet; thi det er denne følelsesmåde, som afføder den aktion, som har sin interesse for øjeblikket«. Moltke vendte flere gange tilbage til dette motiv, og den 27. juni 1914 citerede han en artikel fra »Kreuzzeitung« om »Die konservative Staatsauffassung und das preussische Herrenhaus«. Artiklen konkluderede i, at den parlamentariske liberalisme var uforenelig med den preussiske statsopfattelse, hvorfor der måtte skabes et overhus som regulator ved siden af Rigsdagen.

Moltkes kommentar gik ud på, at den »staatserhaltende Bewegung« i det forløbne halve år havde slået liberalismen føleligt over næbbet og hensat socialdemokratiet i en tilstand af impotens og rådvildhed. Derefter hed det, at »den svære og i sammenligning med det øvrige Europa enestående kamp, som føres om konservatismens interesser indadtil, og den kendelige uro, der gør sig gældende over for den østlige nabo, er de to faktorer, hvis udvikling det er vigtigst at følge« ⁴¹.

Denne afvisende holdning over for demokratiet ledsagedes af en voksende kritik fra konservativ side mod kejserens person. Man beskyldte ham for at være »fredselskende«, hvilket åbenbart var en særdeles alvorlig

40. Ges.arkivet Berlin: politiske dépêchekopier og indb. 29.6.1914 ges. Berlin, UM. 13 T 45. Bemærk datids-formen: som *var* en følge . . .

41. Pol. indb. VIII af 14.2.1914 ges. Berlin og 27.6.1914, UM. 5 G 12.

beskyldning i datidens Tyskland. Carl Moltke var bekymret over disse angreb og deres virkning på kejserens sindsstemning og modstandsevne. Det var hans opfattelse, at »den stadig tættere cernerende konservative aktion om kejseren, rummer en fare for fremtiden«⁴².

Det var et ganske særegent træk ved den indre tyske udvikling i månederne før krigsudbruddet, at den var præget af uligevægtighed og nervøsitet. Moltke bragte flere eksempler på de uhyrlige udtalelser, som repræsentanter for den tyske overklasse kunne få sig selv til at fremsætte; thi det var ikke blot Wilhelm II, der blamerede sig. Her skal citeres et enkelt eksempel, som Moltke har fundet opsigtsvækkende nok til at indberette. I januar 1914 var legationssekretær J. C. W. Kruse i sin egenskab af chargé d'affaires deltager i et officielt selskab, hvor *værten* fandt det passende at sige til Danmarks repræsentant: »Die Dänen haben wir einmal gehauen, und wir werden sie schon wiedermal hauen«⁴³.

Trods sine sympatier for Tyskland og tyskerne forstod Carl Moltke meget vel hvilken fare, den tyske chauvisme frembød. Han fulgte den omhyggeligt og søgte ikke at skjule, at den altyske propaganda i høj grad havde udenrigsledelsens og militærledelsens bevågenhed. I maj 1914 fortalte han, hvorledes Auswärtiges Amt gjorde brug af de altyske bestræbelser »for så vidt som disse kan udnyttes i den for tiden så stærkt herfra pousserede »Weltpolitik«s tjeneste, en politik som i mangt og meget minder om den amerikanske »dollar diplomacy«, og som jo går ud på at fremme Tysklands økonomiske interesser i oversøiske lande . . . samt i Lilleasien, og på at erhverve et større kolonirige i Afrika (uden dog derved at træde England for nær) – men på den anden side vil den udenrigske ledelse altid i højere grad end krigsstyrelsen skyde altyskerne fra sig«⁴⁴.

Halvanden måned senere og nøjagtig otte dage før Serajewo fremkom der i »Lokal-Anzeiger« en artikel, der kort og godt hed: »Ist Deutschland krieglüstern?«. Artiklen var formet som et interview med en fremmed diplomat, der forblev anonym. Carl Moltke kunne oplyse, at diplomaten var den franske ambassadør Jules Cambon. Der var dog ikke tale om et egentligt interview, men derimod om en række uofficielle udtalelser, han gennem længere tid havde fremsat over for franske journalister, der havde ladet dem gå videre til tyske kolleger. I den omtalte artikel erklærede Cambon, at han i og for sig ikke tvivlede på den tyske regerings fredsvilje. »Men vi frygter de omstændigheder, der en dag kan tvinge den til at opgive sine fredelige hensigter. »Die politische Lage im Südosten Europas

42. Pol. indb. VIII af 14.2.1914 ges. Berlin.

43. Indb. 28.1.1914 ges. Berlin, UM. 7 E 124.

44. Indb. 7.5.1914 ges. Berlin, UM. 140 D 4.

zeigt nach wie vor einen hippokratischen Zug. Für Deutschland muss die Frage der nächsten Zukunft der Doppelmonarchie und die in dieser Frage schlummernden Probleme der Gegenstand banger und wachsender Sorge sein«. Han omtalte også faren fra den tyske chauvinisme, navnlig fordi den havde sit tilhold i de dannede klasser. Han nævnede den fare, der lå i, at Tyskland nu gennemlevede en udvikling, som de øvrige vestlige folk havde overvundet, nemlig »en ny tids fremstormen mod gamle eller forældede indretninger og anskuelser i stat og samfund. Mod denne fremstormen, der også gælder militarismen og dens privilegier, kæmper netop de klasser og kredse, som jeg oven for har betegnet, med vild energi. Den kampstemning, der er opstået ved rivningerne mellem partierne bidrager ikke til at mildne den tyske nationalismes bestræbelser, men driver den tværtimod til virksomhed udad«.

Moltke var ganske enig med Jules Cambon: »Hele tendensen i hans udtalelser kan jeg kun slutte mig til«, skrev han i en indberetning af den 20. juni. Og en uge senere opsummerede han sin mening i disse ord, at selv om der nok var en vis sandhed i, »at det tyske folk, de arbejdende klasser og den brede middelstand, er fredelig sindet, så må med lige så stor bestemthed fastholdes 1) at disse klasser ingensomhelst bestemmelsesret har over, hvor når en krig skal føres eller ej, 2) at den . . . fremmede diplomat har fuldstændig ret, når han fremhæver, at faren ved den tyske chauvinisme netop ligger i, at den har sit sæde i de dannede klasser«⁴⁵.

Disse ord blev skrevet, netop som fyrstemordene i Serajewo fandt sted. At denne begivenhed skulle give anledning til en verdenskrig, kom helt bag på Carl Moltke. Den 3. juli mente han tværtimod at »Børsernes absolute ubevægelighed efter mordet taler et endnu tydeligere sprog og er at udtyde derhen, at det nu afbrudte livsløb er ensbetydende med fjernelsen af mange kilder til uro og usikkerhed«⁴⁶.

At dette var en fejlvurdering, behøver ingen nærmere påvisning; men grev Moltke delte den med adskillige fremtrædende folk i Europa, der betragtede det som en fordel for freden, at den østrig-ungarske tronfølger var blevet fjernet fra den internationale skueplads (se nærmere i afsnit II).

I de ca. fire uger, der forløb mellem skuddene i Serajewo søndag den 28. juni og offentliggørelsen af det østrig-ungarske ultimatum til Serbien i løbet af formiddagen den 24. juli, foreligger der kun få indberetninger fra de danske repræsentationer. Flere af diplomaterne var på sommerferie, og de øvrige fik meget lidt at vide⁴⁷.

45. Indb. 20.6. og 29.6.1914, ges. Berlin, UM. 5 G 12.

46. Indb. 3.7.1914 ges. Berlin, UM. 2 I 9.

47. Gesandten i London var på ferie fra 15.6. til 28.7.1914, Lerche i Wien rejste

De eneste indberetninger af nogen interesse kom fra grev Moltke i dagene den 10. og 12. juli. I den første meddelte han, at von Jagow så mindre pessimistisk på forholdet mellem Østrig og Serbien, end Moltke havde ventet. I Berlin havde man ellers det indtryk, at situationen var ret betænkelig. I den anden indberetning hed det, at efter hvad Moltke havde hørt fra forskellige sider, skulle man i Auswärtiges Amt have instrueret pressen efter følgende retningslinje: »De ved mordet i Serajewo trufne kulturelle og monarkiske interesser er at hæve udover de specielt østrig-ungarske, og et ideelt europæisk interessefællesskab er at konstruere her udaf. Tyskland for sit vedkommende er beredt til at støtte ethvert fra Wien for nødvendig anset skridt over for Serbien, og det uden at optræde som mægler.

En sådan fast holdning fra Tysklands side vil efter den her gældende mening være den bedste garanti for freden; men samtidig er man her af den opfattelse, at der må gøres en ende på den storserbiske agitation, og hertil ønsker man her en kraftig optræden fra Wien. Denne kan imidlertid blive vanskeliggjort, dersom det skulle vise sig rigtigt – Auswärtiges Amt havde endnu i dag ingen bekræftelse herpå – at Tripleententens magter havde gjort et skridt med samme formål i Belgrad«.

Dette lød unægtelig truende; men det var ikke specielt af den grund, Carl Moltke indberettede disse forlydender. Årsagen var en helt anden, nemlig den indignation, det vakte i vide kredse, da redaktør Frejlif Olsen i »Ekstrabladet« den 30. juni skrev: »Vil vi forsvare forbrydelsen? mordet? bloddåden? – Ja – på ære: ja, vi vil forsvare den . . . Der er en stor og ædel tanke i dette dobbeltmord«.

Derfor hed det til slut i Moltkes indberetning, at når han henlede udenrigsministerens opmærksomhed på den tyske holdning i denne sag, »så sker det ikke alene til almindelig information, men tillige med henblik på den overordentlig uheldige virkning, som »Ekstrabladet«s skandaløse artikel om nævnte mord har haft her, idet den er blevet reproduceret i talrige blade som hidrørende fra et den kongelige regering nærstående organ. At man ikke til enhver tid kan forhindre den art udbrud af degenererede intellektuelle, forstår man meget vel; men man forstår ikke, at det her omhandlede udbrud ikke er blevet skarpt tilbagevist af regeringen selv«⁴⁸.

Fra den 24. juli udviklede situationen sig med eksplosiv fart, men

på ferie ca. 5.7. og beordredes tilbage den 25.7., Bernhoft i Paris rejste til Danmark den 20.7., og Moltke i Berlin var til konference i København om optantspm., da det østrigske ultimatum blev afleveret i Belgrad.

48. Indb. 10.7. og 12.7.1914 ges. Berlin, UM. 5 L 2, 2 I 9.

skildringen af begivenhederne i disse dage falder uden for dette emne, der kun har beskæftiget sig med optakten til den første verdenskrig. I den følgende artikel vil spørgsmålet om ansvaret for udbruddet af denne krig blive diskuteret.

II. OM ANSVARET FOR KRIGENS UDBRUD

Diskussionen om ansvaret for den første verdenskrigs udbrud i august 1914 er lige så gammel som krigen selv. Så snart fjendtlighederne var en kendsgerning, begyndte stormagterne gennem udsendelse af officielle aktsamlinger at fralægge sig det. Tyskland kom først med en »Weissbuch« af den 3. august, endnu før krigen var blevet til en verdenskrig. I denne hvidbog søgte den tyske regering at bevise, at Rusland havde hovedansvaret. Siden fulgte de engelske blåbøger, de franske gulbøger, de østrig-ungarske rødbøger og de russiske orangebøger, der alle gik ud på det samme, nemlig at modparten måtte bære skylden for krigen.

Ved Versaillesfreden af 28. juni 1919 pålagde de allierede med den ret, en sejrherre kan tiltage sig, Tyskland ansvaret for »alle de tab og al den skade, de allierede og associerede regeringer og deres statsborgere har lidt som følge af den krig, der er blevet dem påtvunget ved Tysklands og dets forbundsfællers angreb«. (art. 231).

Denne »Schuldanklage von Wersailles« blev i Tyskland mødt med eenstemmig afvisning, og den gav stødet til, at det tyske udenrigsministerium gennem oprettelsen af en særlig afdeling (Die Kriegsschuldreferat) i årene 1922 til 1927 udsendte den kæmpemæssige aktsamling i 40 bind: »Die Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes«. Før dette værk udkom, havde Karl Kautsky i 1919 udsendt et firebinds værk: »Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914« (2. udvidet udgave 1922).

Den tyske nationalforsamling og senere den tyske rigsdag nedsatte særlige undersøgelsesudvalg, der fremkom med bindstærke værker om krigsskyldsspørgsmålet.

De andre magter blev ikke tyskerne svar skyldig. Den britiske regering begyndte i 1926 at udsende sin dokumentsamling om årsagerne til verdenskrigen. I 1929 udsendtes første bind af den franske aktudgave og i

1930 kom hele den østrig-ungarske. I Rusland havde det kommunistiske regime allerede i december 1917 udsendt den første samling af dokumenter fra det zaristiske udenrigsministerium med det udtrykkelige formål at »afsløre det kapitalistiske diplomati«. Igennem tyverne kom adskilligt russisk materiale for dagens lys, men en systematisk udgave af dokumenter for tiden 1878–1917 blev først påbegyndt omkring 1930. I juni 1930 blev der truffet aftale med »Die Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas« om at udsende en tysksproget udgave omfattende tiden 1. januar 1911 til november 1915. Denne udkom i Berlin i årene 1931–1943, men nåede aldrig at blive fuldført¹.

Hele dette officielle materiale suppleredes i tyverne og trediverne af en overvældende mængde memoirer, biografier, dagbøger og anden historisk litteratur af og om de ledende personligheder i årene før og under den første verdenskrig. En fortræffelig oversigt og vurdering af dette vældige materiale findes i den engelske historiker G. P. Goochs bog: »Recent Revelation of European Diplomacy«, der kom i 4. udgave i 1930. Oversigten fører således kun frem til slutningen af tyverne, men på dette tidspunkt havde hovedparten af den litteratur, der udkom før 1939, set dagens lys.

Alle forudsætninger skulle da tilsyneladende være til stede for at forskerne en gang for alle skulle kunne nå til en definitiv vurdering af skyldspørgsmålet. Dette blev dog ikke tilfældet. Selve omfanget af det indtil da offentliggjorte kildemateriale gjorde ikke problemet mere overskueligt, snarere tværtimod. Og synsfeltet blev yderligere gjort uklart af de mange underordnede spørgsmål, der blev behandlet vidt og bredt i såvel de officielle aktsamlinger som i de historiske fremstillinger. Dertil kom, at de nationale synspunkter om ansvaret vedblivende farvede de publikationer, der fremkom i de tidligere krigsførende lande.

I een henseende nåede man dog et skridt frem. Man begyndte at se lidt mindre følelsesbetonet på spørgsmålet om ansvaret. Man erkendte, at der var begået fejl, og at der var misforståelser på begge sider. Der var voksende enighed om, at såvel monarkerne som deres ministre og generaler snarere var ofre for et politisk system, de ikke magtede at styre, end skyldige i med overlæg at have fremkaldt en verdenskrig. Lloyd George

1. De vigtigste aktudgaver er foruden Die Grosse Politik følgende: British Documents on the Origin of the War 1898–1914. London 1926 ff. Forkortet: B. D. Documents Diplomatique Français 1871–1914. Paris 1929 ff. Forkortet D. D. F. Österreich-Ungarns Aussenpolitik 1908–1914. Wien 1930. Forkortet ÖU. Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus den Archiven der zarischen und der provisorischen Regierung. Reihe I–III. Berlin 1931 ff. Forkortet: Int. Bez.

kom i sine »War Memoirs« til dette resultat: »The impression left on my mind is one of utter chaos, confusion, feebleness and futility, especially of a stubborn refusal to look at the rapidly approaching cataclysm. The nations backed their machines over the precipice. Amongst the rulers and the statesmen who alone could give the final word which caused great armies to spring from the ground and march to and across frontiers, one can see now clearly that not one of them wanted war«². De »tumlede ind i krigen«, har han sagt et andet sted.

Det var en formulering mange kunne anerkende i datidens Europa, hvor Versaillesfreden blev skarpt kritiseret, og tyskerne nød en ikke ringe sympati efter den uvilje, de havde været udsat for under krigen. Den gjorde alle deltagerne i julikrisen lige skyldige og lige uskyldige. Ingen var blevet drevet af den onde vilje, men alle var blevet ofre for manglende evner til at beherske situationen og bedømme den klart. De kunne alle tilgives; thi de vidste ikke, hvad de gjorde. G. P. Gooch har i sit store værk fra 1938 »Before the War« udtrykt det således: »The ultimate cause of the explosion was the European Anarchy, the absence of international machinery, the doctrine of the unfettered sovereign national state, the universal assumption that the grave disputes could only be settled by the Sword«. (Vol. II s. VI).

Med disse synspunkter standsede diskussionen i årene før den anden verdenskrig. Man fik nu andre og mere nærliggende problemer at tænke på. Krigen kom og den fulgtes af en urolig og oprivende efterkrigstid, der ikke virkede fremmende på lysten til at tage et så gennemdebatteret emne som den første verdenskrig op til fornyet behandling. Men da man var kommet ind i halvtredsernes mere rolige farvand, og da det nu blev muligt for enkelte forskere at opnå adgang til akterne fra det tyske udenrigsministerium og andre tyske administrationsarkiver, der var blevet de allieredes krigsbytte, vågnede interessen igen. Den fandt sit mest opsigtsvækkende udtryk i den tyske professor Fritz Fischers bog fra 1961: »Griff nach der Weltmacht«. Hovedparten af denne bog handler om de tyske krigsmål i tiden fra september 1914 til september 1918, og det er især for denne periodes vedkommende, at der er blevet bragt nyt materiale frem fra de tyske arkiver. Men i de indledende kapitler skildres optakten til krigen. Og her anlagde Fischer en hel ny vurdering af det gammelkendte materiale suppleret med enkelte nye oplysninger, idet han hævdede, at det kejserlige Tysklands forsøg på at drive »Weltpolitik« havde udløst tre farlige kriser i 1905, 1909 og 1911. Med den anspændte situation, der

2. David Lloyd George: War Memoirs. London 1933. Vol. 1 s. 55.

eksisterede i 1914, måtte enhver begrænset (lokal) krig i Europa, hvori en stormagt var deltager, uundgåelig øge faren for en almindelig krig. Fischers konklusion er den: »Da Deutschland den österreich-serbischen Krieg gewollt, gewünscht und gedeckt hat und, im Vertrauen auf die deutsche militärische Überlegenheit, es im Jahre 1914 bewusst auf einen Konflikt mit Russland und Frankreich ankommen liess, trägt die deutsche Reichsführung einen erheblichen Teil der historischen Verantwortung für den Ausbruch des allgemeinen Krieges. Diese verringert sich auch nicht dadurch, dass Deutschland im letzten Augenblick versuchte, das Verhängnis aufzuhalten«³.

Dette klare standpunkt, der giver Tyskland hovedansvaret for krigens udbrud, har vakt hele krigsskylds-diskussionen fra tyverne til live igen. Fischers thesis er blevet skarpt imødegået af en række tyske forskere med Gerhard Ritter i spidsen. De har i alt væsentligt stillet sig på det gamle standpunkt, at Rusland og Østrig-Ungarn må bære hovedansvaret for begivenhederne i 1914. Tysklands ansvar kommer i anden eller tredje række. En lille kreds af tyske historikere anført af Imanuel Geiss har dog sluttet op om Fischer, og diskussionen for eller imod hans thesis går videre i Tyskland⁴.

Denne meningsudveksling, der nu har stået på i mere end et halvt århundrede, er som en hedebrand, der det ene øjeblik synes bragt under kontrol for kort efter at blusse op igen. Og det er forståeligt; thi med den første verdenskrig sank en tidsalder i graven, og en ny voksede frem, der endnu ikke har fundet sin endelige form. Derfor vil diskussionen om årsagerne til denne krigs udbrud endnu i lang tid være af fundamental interesse for Europas folk.

Men kan der overhovedet siges noget nyt om dette problem? Dertil er at sige, at der stadig dukker nye ting op. Så sent som i februar 1966 har Egmont Zechlin i tidsskriftet »Der Monat« offentliggjort udenrigsminister von Jagows referat af en samtale i foråret 1914 med chefen for den tyske generalstab, Helmuth von Moltke. Og vi venter stadig på udgivelsen af de dagbøger, som rigskansler Bethmann Hollwegs privatsekretær Riezler førte i sommeren 1914. Det må dog anses for overvejende sandsynligt, at der i fremtiden næppe vil fremkomme ret meget nyt materiale. Hvad der måtte være blevet skjult efter den første verdenskrig, ville i alt væsentligt være blevet bragt for dagen efter den anden. Dette gælder i særdeleshed

3. Fischer: *Griff nach der Weltmacht*, 3. udg. Düsseldorf 1964, s. 104.

4. En samling af de vigtigste indlæg findes i »*Deutsche Kriegziele 1914-1918*«, Ullstein Bücher, Frankfurt/M-Berlin 1964 og i »*Journal of Contemporary History*«, Vol. 1, number 3. London 1966.

de offentlige arkiver i Tyskland, og det er de vigtigste. Men forskerne har også rigeligt i det materiale, der er offentliggjort. Hvad det gælder om, er først og fremmest at prøve på at anskue problemerne ud fra synsvinkler, der hidtil ikke har været genstand for særlig megen opmærksomhed. I det efterfølgende skal der gøres et sådant forsøg.

Ved en diskussion om årsagerne til den første verdenskrig vil det formentlig være nyttigt at skelne mellem to sæt årsager: de middelbare, der var resultatet af en lang udvikling, og de umiddelbare, der udløste selve eksplosionen. Det må erkendes, at en så skarp skelnen ikke er helt i overensstemmelse med virkeligheden, fordi der er en nær forbindelse mellem visse årsager i begge grupper. Men for klarhedens skyld vil forsøget blive gjort.

De årsager, der var resultatet af en lang udvikling, var især følgende: den tysk-franske strid om Elsass-Lothringen, spændingen mellem England og Tyskland på grund af den tyske flådeoprustning og den voksende konkurrence om verdenshandelen og kolonierne. Der var Ruslands og Østrig-Ungarns strid om magten på Balkan, og der var modsætningerne mellem Tyskland og Rusland dels på Balkan, dels i Tyrkiet. Dertil kom Tysklands og Østrig-Ungarns frygt for princippet om nationernes selvbestemmelsesret, der truede Dobbelmonarkiets eksistens og det tyske Rige, sådan som det var blevet skabt i 1871. Endelig må nævnes frygten for det moderne demokrati, der fik det politiske og sociale liv i Tyskland, Østrig-Ungarn og Rusland til at tage sig ud som overleveringer fra en svunden tid.

Alle disse faktorer udgjorde det sprængstof, der eksploderede i august 1914. Men hvad var den umiddelbare årsag – den brændende lunte – der udløste eksplosionen netop på dette tidspunkt? Svaret ligger lige for: mordet i Serajewo den 28. juni 1914 på den østrigske tronfølger og hans gemalinde. Dette skal dog ikke forstås på den måde, at det var selve ugeringen, der hidførte katastrofen. Efter at den første ophidselse og forfærdelse over denne udåd havde lagt sig, sporedes der såvel i Østrig-Ungarn som i det øvrige Europa en vis lettelse over, at man var blevet af med Franz Ferdinand, der betragtedes som noget af en »troublemaker«. Det er almindelig kendt, at kejser Franz Joseph betragtede mordet som en retfærdig straf fra himlen på grund af tronfølgerens morganatiske ægteskab, og han sørgede for, at bisættelsen fandt sted med skandaløs hast og de færrest mulige ceremonier. Magyarerne og tyskøstrigerne var lettede over hans forsvinden, og det samme var tilfældet i Rusland. I Italien erklærede udenrigsminister San Giuliano: »Forbrydelsen er afskyelig, men

verdensfreden vil ikke beklage den«. Den engelske understatssekretær, Arthur Nicolson, anså det for sandsynligt, at den nye tronfølger ville blive mere populær end Franz Ferdinand. Fra Berlin indberettede den sachsiske gesandt efter samtaler, han havde haft i Auswärtiges Amt om forholdet mellem Tyskland og Østrig-Ungarn, at »darin würde aber vielleicht den Tod des Erzherzogs mit seinen unruhigen und unsteten Plänen eine Besserung eintreten«. Den danske gesandt i Berlin var af samme opfattelse ⁵.

Kort sagt, mordet i Serajewo var nok en udåd, men ikke en katastrofe, der behøvede at true Europas fred. Adskillige indsigtfulde folk mente tværtimod, at ærkehertugens dødelige afgang var en gevinst for freden. Faren lå i, at visse kræfter kunne udnytte situationen til at ændre magtforholdene på Balkan.

Om aftenen den 29. juni 1914 havde den østrig-ungarske generalstabschef, Conrad von Hötzendorff, en samtale med udenrigsminister, grev Berchtold. Conrad erklærede, at begivenhederne i Serajewo var et attentat mod selve Monarkiet, »dem ein *sofortiger* Schritt folgen müsse Meiner Ansicht nach bestünde er in der Mobilisierung gegen Serbien«. Efter at Berchtold havde forsøgt nogle indvendinger, endte samtalen med, at »auch Graf Berchtold meinte, dass allerdings der Moment zur Lösung der serbischen Frage vorliege und er mit Seiner Majestät darüber sprechen würde« ⁶.

I dette udtryk: »die Lösung der serbischen Frage« har vi nøglen til forståelsen af det, der skete i 1914. Hvad mente man da i østrigske regeringskredse med udtrykket »det serbiske spørgsmål«? Også her kan vi lade general Conrad tale, den mand der var lederen af det parti, der ønskede at knuse Serbien med militærmagt. Den 8. februar 1913 havde han skrevet til Berchtold, at han regnede med Monarkiets krigeriske indskriden mod Serbien, »weil ich dem Grosswerden dieses Staates eine entscheidende Gefahr für die Monarchie erblicke« ⁷.

Det var i årene op imod 1914 blevet et aksiom for regeringen i Wien, at et Storserbien ville betyde en dødelig fare for Dobbeltmonarkiets eksistens, dels fordi det ville virke som en magnet på de to slaviske provinser Bosnien og Herzegowina, dels fordi Rusland støttede det i kampen for at hævde uafhængigheden over for Østrig-Ungarn. Dette forhold trådte

5. I. Geiss: Juli 1914. Dokumente. DTV. 1965 s. 43, jvf. s. 30. B.D. XI s. 15, 55 ff, 28. Int. Bez. I, 4 s. 37. Indb. fra Lerche, Wien, 30.6.-4.7.1914, H. Scavenius, Petersborg, 2.7.1914, Carl Moltke, Berlin, 3.7.1914, UM. 2 I 9.

6. Conrad von Hötzendorff: Aus meiner Dienstzeit, Bd. IV s. 33 f Wien, Leipzig, München 1922.

7. ÖU Bd. V s. 677 f.

ganske klart frem under Balkankrigene i 1912–1913, da Serbien gik sejr- rigt ud af kampene med Tyrkiet og Bulgarien og fik sit landområde for- øget med ca. 35.000 km² og sin befolkning med ca. 1,5 millioner mennesker.

I Wien havde man med ængstelse fulgt denne udvikling, og allerede i november 1912 besluttede regeringen at foretage en delvis mobilisering, der straks efterfulgtes af en tilsvarende russisk. I tiden indtil midten af marts 1913, da Østrig–Ungarn og Rusland enedes om at demobilisere, bestod der en akut fare for, at de to stormagter ville tørne sammen i et væbnet opgør. Hvorfor kom dette da ikke i vinteren 1912–13, men først i sommeren 1914?

I løbet af august–september 1912 begyndte det at trække op til krig mel- lem de små Balkanstaten og Tyrkiet, der endnu besad store landområder i Mellem- og Sydbalkan. Den 8. oktober 1912 åbnede Montenegro fjendt- lighederne, og kort efter gik også Serbien, Bulgarien og Grækenland i aktion. Til stor overraskelse for det øvrige Europa led Tyrkiet omgående en række nederlag, og de tyrkiske tropper blev trængt tilbage til egnene omkring Adrianopel. *Alle* de europæiske stormagter var fra begyndelsen enige om, at denne krig absolut måtte lokaliseres, d.v.s. at ingen stormagt måtte tage del i den; thi skete det, risikerede man en europæisk storkrig på grund af de alliancesystemer, der delte Europa i to grupper.

Her blev det af afgørende betydning, at såvel Tyskland som Rusland var enige om at bevare freden, thi så længe dette var tilfældet, kunne den russiske regering holde Serbien i tømme, medens den tyske kunne holde Østrig–Ungarn tilbage. Den tyske udenrigsminister, Kiderlen Wächter, gav i oktober 1912 klart udtryk for regeringens synspunkt, da han over for kejser Wilhelm anbefalede, »dass wir uns . . . jeder Demarche anschlies- sen konnte, welche die Gewähr dafür bot, dass der ausbrechende Krieg lokalisiert bleibt und die Grossmächte in den Konflikt nicht einbezogen werden«⁸.

Den russiske udenrigsminister, Sazonov, gav på sin side et lige så klart udtryk for Ruslands fredsvenlighed. I november 1912 instruerede han den russiske ambassadør i Berlin om at meddele Kiderlen, hvor ønskeligt det ville være, om Tyskland kunne påvirke Østrig–Ungarn til at indtage en moderat og imødekommende holdning over for Serbien. »Dabei haben wir im Auge, eine für den europäischen Frieden gefährliche Gegenüber- stellung der Interessen des Dreibundes und des Dreiverbandes zu vermei-

8. Grosse Politik Bd. 33 s. 178 f. Wilhelm II.s kommentar: Richtig! Hauptsache!

den und in Zukunft Missverständnisse zwischen den Grossmächten wegen der unstillen Sachlage auf dem Balkan aus dem Wege zu räumen«⁹.

Takket være denne tysk-russiske vilje til fred blev risikoen for krig fjernet i første omgang og det til trods for de østrig-ungarske og russiske delmobiliseringer. I midten af december 1912 trådte stormagternes ambassadørkonference sammen i London, hvor man under udenrigsminister Greys ledelse søgte at forhandle sig frem til en acceptabel fredsordning for Balkanstaterne¹⁰.

Men netop på dette tidspunkt blev krigspartiet i Wien styrket ved general Conrads udnævnelse til generalstabschef, og han tøvede ikke med at agitere for en præventivkrig mod Serbien. Han blev dog straks standset af Berchtold, der den 23. december 1912 måtte gøre ham opmærksom på, at en aggressiv politik over for Serbien ville støde på modstand i Berlin (og Rom) og isolere Monarkiet. I februar 1913 måtte Berchtold igen standse den krigeriske generalstabschef¹¹.

Forhandlingerne i London i december og januar førte ikke til nogen løsning, og i begyndelsen af februar 1913 begyndte krigen igen. Denne situation tvang påny den tyske regering til at gøre sig sin stilling klar. Det skete ved rigskansler Bethmann Hollwegs brev af 10. februar 1913 til Berchtold. Det hed heri, at man bestemt måtte regne med, at de kræfter, der i Rusland stod bag den panslavistiske agitation (Hetze), ville få overtaget, hvis Østrig-Ungarn kom i konflikt med Serbien. »Die Folgen eines russischen Eingreifens liegen aber offen zutage. Sie würden auf einen kriegerischen Konflikt des – von Italien voraussichtlich nicht mit grossem Enthusiasmus unterstützten – Dreibundes gegen die Mächte der Tripelentente hinauslaufen, bei dem Deutschland das ganze Schwergewicht des französischen und englischen Angriffs zu tragen hätte... Heute bildet England ein vermittelndes Element, durch welches wir immer wieder vermocht haben einen beruhigenden und hemmenden Einfluss auf Russland auszuüben... (und) das wir eine Neuorientierung der englischen Politik entgegensehen dürfen, wenn es uns gelingt, ohne Konflikte aus der gegenwärtigen Krisis herauszukommen«¹².

Den tyske generalstabschef von Moltke advarede i et brev af samme dato sin østrigske kollega, og i en samtale af 19. februar med den østrig-ungarske militærattaché i Berlin uddybede Moltke sin advarsel. »Es sei eine noch offene Frage, ob es möglich sein wird, die Verhältnisse auf dem

9. Int. Bez. III, 4 s. 197.

10. B. D. IX s. 187 ff.

11. ÖU. Bd. V s. 239, 655 f.

12. Grosse Politik Bd. 34, 1 s. 347.

Balkan einer definitiven Regelung zuzuführen ohne eine europäischen Krieg . . . »Han formodede, at både Frankrig og England ville undgå en krig« . . . doch glaubte er, dass sich England Frankreich gegenüber durch einen schriftlichen Vertrag zu einer Mitwirkung bei einem Kriege gegen uns verpflichtet habe, daher mit dessen Eingreifen gerechnet werden müsste«¹³.

Tankegangen bag Bethmanns og Moltkes udtalelser i februar 1913 er nøjagtig den samme: en konflikt *nu* mellem Østrig-Ungarn og Serbien vil få Rusland til at intervenere med det resultat, at England og Frankrig sandsynligvis også vil blive draget ind. Dermed vil verdenskrigen være en kendsgerning, og Tyskland vil komme til at bære hovedbyrden. Derfor gjaldt det om at komme ud af den nuværende krise uden konflikt for at vinde tid til at forsøge på at gennemføre en nyorientering af Englands udenrigspolitik, d.v.s. en orientering væk fra Frankrig og Rusland.

En så klar stillingtagen fra den tyske regerings side betød, at man i Wien måtte opgive alle planer om en aktiv optræden mod Serbien. I midten af marts 1913 enedes regeringerne i Wien og Petersborg om at demobilisere. Lokaliseringen af Balkankrigen var blevet gennemført, og freden holdt i resten af året 1913, selv om den et par gange syntes truet.

Desværre betød dette ikke, at spændingen mellem de europæiske stormagter blev mindsket. Udadtil var der ro, ja ligefrem optimisme; men rustningerne fortsatte. For fjerde gang siden den første Marokkokrise havde stormagterne i vinteren 1912–13 befundet sig ansigt til ansigt med risikoen for en storkrig, og udsigten hertil havde fået dem til at føle manglerne ved deres militære udrustning. Tyskland, der betragtede sig som det mest udsatte land, besluttede allerede i december 1912 at forcere rustningstempoet. I Bethmann Hollwegs optegnelse af 14. december 1912 hed det lige ud: »Die Erstarkung der Südslaven, namentlich der Serben, werde bei einem russisch-französisch-deutsch-österreichischen Kriege Österreich zwingen, starke Truppenmassen gegen Serbien stehen zu lassen. Die Hilfe, die uns Österreich gegen Russland leisten könne, werde also eine stark verminderte sein. Das zwingt uns zu weiteren Rüstungen«¹⁴. En ny forsvarsplan, der ville forøge hærens fredsstyrke med ca. 136.000 mand, blev nu udarbejdet og forelagt Forbundsrådet, hvor den blev vedtaget i marts 1913. Derefter blev den forelagt i Rigsdagen, der vedtog den i slutningen af juni måned¹⁵.

13. Conrad Bd. III s. 151 ff.

14. Grosse Politik, Bd. 39 s. 145 f.

15. Ibid. s. 177 ff.

Frankrig svarede straks på denne udfordring med et forslag om at forlænge den militære tjenestetid fra to til tre år. Det vedtoges den 7. august 1913. Rusland fulgte efter med nye rustninger om end i langsommere tempo¹⁶. Også de tyske og engelske flåderustninger fortsatte, skønt marineminister Churchill i marts 1913 havde foreslået en etårig »naval holiday«. Denne tyske afvisning stod i mærkelig modsætning til de energiske forsøg, den tyske regering gjorde i løbet af 1913 og de første seks måneder af 1914 på at forbedre forholdet til England. Modsætningen skyldtes, at den tyske hær- og flådeledelse ikke troede på muligheden af at få England til at indtage en neutral holdning i tilfælde af en europæisk storkrig. Det lykkedes dog regeringen i Berlin at opnå visse resultater i forholdet til England. I foråret 1914 enedes de to lande om en ordning af deres interesser i Mesopotamien og ved Den persiske Havbugt (Bagdadbanen), og der forhandlede endnu i sommeren 1914 om en aftale vedrørende deres koloniale interesser i Afrika¹⁷.

Den mere venlige atmosfære mellem de to lande kom tydeligt til udtryk i slutningen af december 1913, da finansminister Lloyd George i et interview i »Daily Chronicle« udtalte, at begge lande nu endelig havde indset, at de intet havde at vinde ved indbyrdes stridigheder. Derfor burde rustningsudgifterne nu indskrænkes¹⁸. Denne udvikling bestyrkede åbenbart det tyske udenrigsministerium i håbet om, at der nu var ved at finde en engelsk »nyorientering« sted, men militæret var stadig skeptisk. Den 12. maj 1914 sagde general Moltke til Conrad von Hötendorff under en samtale om muligheden for en nær forestående krig: »Bei uns erwartet man unglückseliger Weise von England immer eine Deklaration, dass es nicht mithun werde. Diese Deklaration wird England nie geben«¹⁹.

Medens der kunne være delte meninger om forholdet mellem de to nationer, så kunne der kun være een mening om de tysk-russiske relationer: de forværredes dag for dag. Forholdet mellem Tyskland og Rusland havde ikke været godt siden den fransk-russiske tilnærmelse i begyndelsen af halvfemserne. Der var dog ikke tale om en stadig faldende kurve, men derimod om ret stærke udsving til begge sider. Under den russisk-japanske krig havde forbindelserne været så gode, at Rusland roligt havde kunnet trække betydelige troppestykker væk fra sin vestgrænse til krigsskuepladsen i øst. Den internationale krise i 1908-09 om Bosnien og

16. Indb. fra ges. Paris 7.3. og 7.8.1913, UM. 13 G 8. Grosse Politik, Bd. 39, s. 183 ff. Journal of Contemp. History, Vol. 1 nr. 3, s. 93 ff.

17. Grosse Politik Bd. 39 s. 24 ff, Bd. 37, 1 s. 1 ff og 139 ff. B. D. vol. X, 2 s. 199ff, 421 ff, 690 ff.

18. B. D. vol. X, 2 s. 729 f. Grosse Politik Bd. 39 s. 72 ff.

19. Conrad Bd. III s. 670.

Herzegowina medførte imidlertid en forværring på grund af Tysklands ubetingede støtte til Østrig–Ungarns hårde udenrigspolitik. I slutningen af 1910 indtraf dog en mærkbar bedring, og den holdt sig under Balkan-krigene. Men knap var freden etableret, før forholdet tog en definitiv vending til det værre. Der var to årsager hertil: Den første var kaprustningerne. Tyskland begyndte at frygte konsekvenserne af den russiske oprustning, der nu var ved at tage fart, og som forventedes at ville kulminere omkring 1917. Den anden årsag var den tyske regerings beslutning om at sende en militærkommission under general Liman von Sanders til Konstantinopel for at reorganisere og modernisere det tyrkiske militærvæsen.

Da man i Petersborg i nov. 1913 fik meddelelse herom, reagerede den russiske regering meget kraftigt. Støttet af Frankrig og England lykkedes det den i begyndelsen af januar 1914 at få gennemført en ordning, hvorved Liman von Sanders ikke fik direkte kommando over hærstyrkerne ved Dardanellerne ²⁰.

Den voldsomme russiske reaktion skyldtes frygten for, at den svage tyrkiske overhøjhed over stræderne skulle afløses af et nyt styre, der ville blive dirigeret fra Berlin. Forskrækkelsen var så stor, at der i februar 1914 afholdtes en konference i Petersborg mellem de højeste civile og militære myndigheder. Man diskuterede, hvad der kunne gøres, hvis Tyrkiets kontrol over stræderne gled over på andre hænder, d.v.s. Tysklands. Der var enighed om, at i så fald måtte Rusland forsøge at okkupere stræderne. Oprustningen i Sortehavsområdet måtte fremskyndes mest muligt. Om den russiske oprustning i almindelighed gjaldt det, at der ville gå ca. 2–3 år endnu, før den var gennemført. Forholdet til Østrig–Ungarn bekymrede også den russiske regering, og udenrigsminister Sazonov havde i en beretning af den 20. januar 1914 til zaren erklæret: »In einem bestimmten Augenblick könnte, namentlich wenn Deutschland dazu geneigt wäre, in Österreich–Ungarn die kriegerische Strömung das Übergewicht erhalten, deren Anhänger behaupten, ein Krieg sei vielleicht der einzige Ausweg aus den unlösbaren inneren Schwierigkeiten« ²¹.

Det var således en højst uheldig vending, begivenhederne i Tyrkiet og på Balkan havde bevirket i forholdet mellem Rusland og Tyskland. Hvor meget det tyske efterretningsvæsen har kendt til de interne russiske overvejelser er uvist. Men det forekommer sandsynligt, at det har vidst noget.

20. Grosse Politik Bd. 38, kap. 290. B. D. vol. X, 1 kap. 87. Int. Bez. I, 1 s. 3 ff.

21. Int. Bez. I, 1 s. 283 ff, 48 f. Gooch: Before the War II s. 355. Contemporary History vol. I nr. 3 s. 106 f.

Det er i hvert fald en kendsgerning, at der i den russiske ambassade i London sad en spion, der forsynede Berlin med afskrifter af ambassadens korrespondance²². Og i begyndelsen af marts 1914 indtraf en begivenhed, der vakte stor opmærksomhed i samtiden og som syntes at vise, at tyskerne var godt underrettet.

Den 2. marts offentliggjorde »Kölnische Zeitung« en længere artikel fra sin korrespondent i Petersborg, dr. Ulrich. Artiklen der kort og godt hed »Russland und Deutschland« gik ud på, at den russiske regering vel ikke i øjeblikket var i stand til at understøtte politiske trusler med våbenmagt; men forholdet ville ændre sig i løbet af 3–4 år. På det tidspunkt ville såvel den russiske marine som hæren være blevet meget stærkt udbygget og reorganiseret. »Vor zwei Jahren scheute man sich noch, jetzt spricht man es offen aus, sogar in amtlichen militärischen Zeitschriften, dass *Russland zum Kriege gegen Deutschland rüste*«. Korrespondenten skildrede også Ruslands økonomiske ekspansion og stræben efter at erhverve mere land i den nære Orient, d.v.s. i Persien og Tyrkiet. »In diesen Gebieten liegt heute der Brennpunkt der russischen Politik. Dass es um der angeblich in Konstantinopel sich kreuzenden deutsch–russischen Interessen zwischen den beiden Mächten zu einem Zusammenstoss kommen werde, ist seit dem Berliner Kongress den meisten Russen unbestreitbare Wahrheit«. Korrespondenten spurgte, om Tyskland virkelig havde så vigtige interesser ved Dardanellerne, at det var villig til at gøre en tysk–russisk krig populær (i Rusland). Korrespondenten mente det ikke og fandt, at Englands interesse i stræderne var større end Tysklands. Ikke des mindre sluttede artiklen med at anbefale en meget fast holdning over for de russiske statsmænd, så de altid kunne regne med en bestemt tysk vilje, »dass das Angefangene unbedingt durchgeführt würde, unbekümmert um Nervositäten und Verärgerungen«²³.

Da »Kölnische Zeitung« for den 2. marts nåede frem til Skt. Petersborg den 4., fremkaldte den en sådan panik på børsen, at det russiske finansministerium så sig tvunget til at udsende en erklæring om, at artiklen var det rene opspind. Den tyske ambassadør Pourtalés fralagde sig ethvert ansvar for den, og det samme gjorde hans chef, udenrigsminister von Jagow. Der er da heller ingen grund til at tro, at de to herrer personligt har haft noget med den at gøre. Men i diplomatiske kredse følte man sig overbevist om, at den i hvert fald indirekte måtte hidrøre fra den tyske

22. Gooch: *Recent Revelations of European Diplomacy* s. 98.

23. Indb. fra Petersborg 6.3.1914, UM. 5 E 1.

ambassade, og Sazonov hævdede med bestemthed, at artiklen var inspireret af den tyske ambassaderåd ²⁴.

Den famøse artikel gav anledning til en så kraftig pressepolemik mellem de to lande, at von Jagow blev alvorlig bekymret og søgte at standse den ²⁵. Det var tydeligt, at man i Auswärtiges Amt var noget foruroliget over den vending, udviklingen var ved at tage. Ved to lejligheder forsøgte von Jagow at gøre den skete skade god igen ved at anslå en forsonlig og venlig tone over for Rusland. Første gang var i slutningen af april 1914, da han talte om Tysklands udenrigspolitik i rigsdagens budgetudvalg, og anden gang var den 14. maj i rigsdagen. Denne holdning mødte også anerkendelse fra det russiske udenrigsministeriums side. Sazonov holdt den 23. maj i rigsdumaen en tale, der kunne opfattes som et svar til von Jagow. Han fremhævede bestræbelserne for at opretholde de gamle venskabelige forbindelser med Tyskland og henstillede, at man helt standsede den nytteløse pressepolemik ²⁶.

Men hvor betydningsfulde disse udtryk for gensidig forsonlighed end var, så led de af den svaghed, at de stod næsten helt alene. I Tyskland var man i forårsmånederne 1914 ganske optaget af de mange påstande om den voldsomme russiske oprustning og de følger, den ville få. Chefen for den tyske generalstab, von Moltke, lagde for med et memorandum af 24. februar til von Jagow. Moltke gennemgik enkelthederne i den russiske oprustning og drog den konklusion, at »Aus all dem geht hervor, dass die Kriegsbereitschaft Russlands seit dem russisch-japanischen Kriege ganz ungeheure Fortschritte gemacht hat und heute eine Höhe erreicht hat wie nie zuvor. Ganz besonders aber muss hervorgehoben werden, dass sie sich in einigen Punkten über die Kriegsbereitschaft der übrigen Grossmächte einschliesslich Deutschlands erhebt« ²⁷.

Den russiske ambassadør i Tyskland indberettede den 12. marts, at Ruslands voksende magt havde vakt de alvorligste bekymringer i Berlin, hvor man i regeringskredse mente, at det russiske belejringsartilleri ville blive færdigt i 1916, hvorefter »Russland der furchtbare Nebenbuhler werden, mit dem Deutschland angeblich schwerlich in der Lage sein

24. Grosse Politik Bd. 39 s. 547 ff. B. D. vol. X, 2 s. 758 f. D. D. F. 3. serie vol. IX s. 516 ff. ÖU. vol. VII s. 941. Int. Bez. I, 1 s. 384. Indb. fra Petersborg 6.3.1914, UM. 5 E 1.

25. Int. Bez. I, 1 s. 384, 428, 435 f. Grosse Politik, Bd. 39 s. 547 ff.

26. Indb. fra Berlin 29.4. og 16.5.1914, UM. 5 G 12, Indb. fra Petersborg 25.5. 1914, UM. 5 K 2. Int. Bez. I, 3 s. 54 ff. D. D. F. 3. serie vol. X s. 301, B. D. vol. X, 2 s. 794 ff.

27. Grosse Politik Bd. 39 s. 538 f.

würde, sich zu messen«. Det tyske diplomati kunne fra de europæiske hovedstæder indberette om det indtryk, meddelelserne om den russiske oprustning gjorde ²⁸.

Men da den tyske ambassadør i Petersborg tillod sig at betvivle, at Rusland skulle forberede en krig mod Tyskland i løbet af 3–4 år, blev han skarpt afvist af Wilhelm II i et par af hans berømteste marginalbemærkninger som f. eks. i følgende: evnen til at forudse fremtiden forekommer: »Bei Souverainen öfter, bei Staatsmännern selten, bei Diplomaten fast nie«. Efter kejserens mening skulle ambassadøren hellere have ladet være med at skrive denne indberetning; thi »ich als *Militair* hege nach allen Meinen Nachrichten nicht den allergeringsten Zweifel, dass Russland den Krieg systematisch gegen uns vorbereitet; und danach führe ich meine Politik« ²⁹.

Også i Østrig–Ungarn så man med bekymring på udviklingen, medens man i Frankrig, hvor man også beskæftigede sig med denne sag, naturligt nok nærede modsatte følelser. I virkeligheden var al den megen tale om de vældige russiske krigsforberedelser stærkt overdreven, hvilket begivenhederne i august–september 1914 afslørede. Men efter de offentliggjorte dokumenter at dømme var det kun den britiske marineattaché i Petersborg, commander Grenfell, der så ganske nøgternt på dette problem. I sin indberetning af den 19. marts skrev han til admiralitetet: »The shattering revelations of the Japanese war discovered, not only to us, but to the whole world, the feet of clay of this lumbering colossus; is it, therefore, reasonable to imagine that within the subsequent period of less than ten years, politically marked as they have been, not so much by progress as by reaction, the old corruptive influences formerly at work have already ceased to propagate their evil fruit?« ³⁰.

Dog, hvad hjalp et så nøgternt syn, når den tyske generalstab havde sat sig noget andet i hovedet? Endnu i marts mente general Moltke, at Rusland ikke »zurzeit« ville indtage en aggressiv holdning over for Østrig–Ungarn eller Tyskland. Men da han den 12. maj forhandlede i Karlsbad med Conrad om risikoen for en nærforestående krig, mente han, »dass jedes Zuwarten eine Verminderung unserer Chancen bedeute; mit Russland könne man eine Konkurrenz im Bezug auf Massen nicht eingehen« ³¹.

28. Int. Bez. I, 1 s. 437, I, 2 s. 203. Grosse Politik Bd. 39 s. 539 ff.

29. Grosse Politik Bd. 39 s. 550 ff, 565.

30. B. D. vol. X, 2 s. 772. ÖU Bd. VIII s. 28 f, 66–67. D. D. F. 3. serie vol. IX s. 485, X s. 162 f, 409.

31. Conrad III s. 670.

I begyndelsen af juni var Moltkes bekymring vokset så meget, at han betroede sig til von Jagow. »Die Aussichten in die Zukunft bedrückten ihn schwer. In 2–3 Jahren würde Russland seine Rüstungen beendet haben. Die militärische Übermacht unserer Feinde wäre dann so gross, dass er nicht wüsste, wie wir ihrer Herr werden könnten. Jetzt wären wir ihnen noch einigermaßen gewachsen. Es bliebe seiner Ansicht nach nichts übrig, als einen Präventivkrieg zu führen, um den Gegner zu schlagen, so lange wir den Kampf noch einigermaßen bestehen könnten. Der Generalstabschef stellte mir demgemäss anheim, unsere Politik auf die baldige Herbeiführung eines Krieges einzustellen«³².

Moltkes udtalelse må have vakt stærkt modstridende følelser hos von Jagow og hos Bethmann Hollweg, som vi må formode er blevet holdt underrettet. Ifølge Jagows referat afviste han (Jagow) bestemt tanken om en præventivkrig nu. Dels fordi tidspunktet var forpasset, dels fordi der var håb om, at det engelsk-tyske forhold ville udvikle sig på en sådan måde, at Rusland og Frankrig ikke ville vove at provokere en krig med Tyskland. Denne afvisning lyder rimelig, fordi Moltkes forslag gik imod de bestræbelser, Jagow foråret igennem havde udfoldet for at skabe et bedre forhold til Rusland. På den anden side erkendte Jagow selv, at han ikke var en ubetinget modstander af en præventivkrig. »Ein solcher kann unter Umständen als Defensivkrieg – so wie es Moltke auch jetzt ansah – zur unvermeidlichen Aufgabe einer vorausschauenden Politik werden«³². Dette standpunkt faldt ret nøje sammen med Bethmann Hollwegs. Også han var imod en præventivkrig, med mindre det drejede sig om Tysklands »Ehre oder unsere Lebensinteressen«³³.

Denne indrømmelse gjorde de to ministre modtagelige for den propaganda, der fra militærets side førtes, for at Tyskland skulle benytte chancen til at komme Rusland i forkøbet.

Vi kan formentlig finde et vidnesbyrd om de sjælekvaler, som rigskansler Bethmann Hollweg (og rimeligvis von Jagow) gennemlevede i begyndelsen af juni, ved at studere den indberetning, som den bayerske gesandt i Berlin skrev den 4. juni 1914. Han referede en samtale, han havde haft med Bethmann den foregående dag, hvor man bl. a. var kommet ind på »den von vielen Militärs geforderten Präventivkrieg«. Bethmann afviste tanken: tidspunktet var forpasset, og desuden ville kejseren ikke føre en præventivkrig. »Es gebe aber Kreise im Reich, die von einem Krieg

32. »Der Monat« februar 1966, s. 92. Om de kildekritiske problemer ved denne egenhændige, men udaterede notits af von Jagow se Egmont Zechlins indledning ibid. Samtalen med Moltke fandt enten sted den 4.6. eller 20.5.1914.

33. »Der Monat« januar 1966 s. 18 ff.

eine Gesundung der inneren Verhältnisse in Deutschland erwarten, und zwar im konservativen Sinne. Er – der Reichkanzler – denke aber, dass ganz im Gegenteil ein Weltkrieg mit seinen gar nicht zu übersehenden Folgen die Macht der Sozialdemokratie, weil sie den Frieden predigt, gewaltig steigern und manche Throne stürzen könnte«³⁴.

Med Moltkes ord til von Jagow in mente er det næppe for dristigt at antage, at de civile ministre – især rigskansleren og udenrigsministeren – i disse uger har været udsat for et pres fra militære kredse. Russernes holdning gjorde det ikke lettere for Bethmann og Jagow at stå imod. Den 13. juni fremkom en artikel i Petersborg-avisen »Birschewija Wjedomorsti«, der mentes inspireret af det russiske krigsministerium. Artiklen indeholdt en kraftig opfordring til Frankrig om ikke at tøve med at gennemføre den 3-årige værnepligt, og den sluttede med de bombastiske ord: Rusland er færdig, Frankrig må også være det. Baggrunden for denne opfordring var en af de mange politiske kriser i Frankrig, der fik russerne til at frygte, at den forlængede værnepligt ikke ville blive gennemført. Men i Berlin valgte man at opfatte artiklen som et signal til kamp, og Wilhelm II fik en af sine paroxysmer³⁵.

Det var dog ulige alvorligere, at Bethmann Hollweg nu følte sig så hårdt trængt, at han begyndte at se sig om efter hjælp, og den håbede han at finde i England. Da von Jagow var taget på bryllupsrejse, konciperede Bethmann en skrivelse til den tyske ambassadør i London, fyrst Lichnowsky, der blev underrettet om indholdet af den russiske artikel. Derefter hed det: »Waren es bisher nur die extremsten Kreise unter den Alldeutschen und Militaristen, welche Russland die planvolle Vorbereitung eines baldigen Angriffskrieges auf uns zuschoben, so beginnen sich jetzt auch ruhigere Politiker dieser Ansicht zuzuneigen«. Man måtte befrygte en ny oprustningsbølge, og selv om Bethmann ikke troede på, at Rusland planlagde en snarlig krig mod Tyskland, så forudså han en ny Balkankrise, hvor Rusland som følge af sine omfattende militære rustninger ville optræde kraftigere end forrige gang. Hvorvidt det så ville komme til en europæisk krig, ville udelukkende afhænge af Tysklands og Englands holdning. Optrådte de to som garanter for den europæiske fred, så kunne krigen undgås. I modsat fald kunne en ganske underordnet interessemod-sætning mellem Rusland og Østrig-Ungarn tænde krigsfaklen. Dette skulle ambassadøren meddele Sir Edward Grey³⁶.

34. Bayerische Dokumente zum Kriegsausbruch ... München 1922, s. 113.

35. Die Deutsche Dokumente zum Kriegsausbruch 1914, Bd. I s. 1 ff, Berlin 1922.

36. Grosse Politik Bd. 39 s. 628 ff.

Det skete også. Grey forsikrede, at han ikke havde den ringeste grund til at tvivle på den russiske regerings fredelige hensigter, og franskmændene havde ikke mindste lyst til en krig. Han ville bestræbe sig efter »mit uns auch ferner Hand i Hand zu gehen und allen auftretenden Fragen gegenüber in enger Fühlung zu bleiben«³⁷.

I Auswärtiges Amt var understatssekretær Zimmermann meget utilfreds med forløbet af denne samtale. Efter hans opfattelse havde Lichnowsky igen ladet sig besnakke af Grey. Men Bethmann havde med denne henvendelse i hvert fald opnået et engelsk løfte om snæver kontakt med den tyske regering, hvis det kom til en ny krise på Balkan³⁸.

Dette løfte var så meget mere værdifuldt, som der i sidste halvdel af juni var en almindelig følelse i de europæiske hovedstæder, at en ny krise var på vej som følge af den omgruppering, der var ved at finde sted på Balkan. Rumænien begynde at orientere sig mod Rusland, medens Bulgarien nærmede sig Østrig-Ungarn. I Wien udarbejdedes omkring den 24. juni et langt memorandum om denne udvikling og dens mulige konsekvenser. I Rumænien kom zaren på besøg den 14. juni, og dagen efter havde Sazonov en længere samtale med udenrigsminister Bratianu om situationen. Bratianu udarbejdede den 17. juni et referat om denne samtale og gav den tyske gesandt en kopi heraf, medens den østrig-ungarske legationssekretær fik en mundtlig redegørelse. I referatet hed det bl. a.: »Il (Sazonov) m'a de même assuré des intentions pacifiques de la Russie envers l'Autriche, mais il a ajouté que sous aucun prétexte la Russie ne pouvait admettre une agression autrichienne contre la Serbie«³⁹.

Således modtog både den tyske og den østrig-ungarske regering kort før den 28. juni klar besked om, at en aggression mod Serbien »sous aucun prétexte« ville betyde krig med Rusland og dermed en alvorlig risiko for en almindelig »europæisk konflagration«. Det burde jo derfor virke beroligende i Berlin, at Tyskland og England på opfordring af den tyske rigskansler netop var blevet enige om at genoptage den snævre kontakt fra vinteren 1912-13.

I løbet af søndag eftermiddag den 28. juni 1914 bredte meddelelsen sig over hele Europa om mordet på den østrig-ungarske tronfølger og hans gemalinde i Serajewo. Kejser Wilhelm opholdt sig på dette tidspunkt om bord i sejlskibet »Meteor« i Kielerbugten, hvor han overværede den årlige regatta, der denne gang havde fået besøg af en engelsk flådeafdeling.

37. Ibid. s. 630 f. Jvf. Greys version i B. D. vol. X s. 4 ff.

38. D. D. I s. 8.

39. Grosse Politik Bd. 39 s. 522, jvf. 524. ÖU. vol. VIII s. 169, 186 ff.

Besøget betragtedes som endnu et bevis på det forbedrede engelsk-tyske forhold.

Kl. ca. 15,00 fik Wilhelm II meddelelsen af admiral von Müller, chefen for det kejserlige marinekabinet; han rådede kejseren til at afbryde opholdet i Kiel og vende tilbage til Berlin. Kejseren fulgte rådet og ankom om eftermiddagen den 29. juni til Potsdam, hvor han blev modtaget af Bethmann Hollweg. De havde en ganske kort samtale, inden Bethmann rejste tilbage til sit gods Hohenfinow i Mark Brandenburg. Admiral Müller, der ledsagede rigskansleren til Berlin, havde ikke indtrykket af, at Bethmann mente, at begivenhederne i Serajewo ville føre til en storkrig ⁴⁰.

Ugen mellem den 29. juni og 4. juli er for Tysklands vedkommende en af de dunkleste i hele førkrigstidens historie. Sandsynligheden taler for, at der i denne periode må være ført interne forhandlinger i Berlin og muligvis i Potsdam, men der findes kun meget svage spor heraf. Det gælder i øvrigt om hele julikrisen, at den langtfra er tilfredsstillende oplyst fra tysk side. Skønt aktudgaven »Die Grosse Politik« har vist, hvilken rigdom af dokumenter, der fandtes i det kejserlige udenrigsministerium i årene fra 1871 til 1914, så er der åbenbare lakuner for juli måneds vedkommende. Efter den 2. verdenskrig er der kun dukket meget få nye dokumenter op, så forskerne må indstille sig på at nøjes med dem, der er offentliggjort.

Af dette materiale synes det at fremgå, at der i Auswärtiges Amt, hvor von Jagow var fraværende til den 7. juli, har gjort sig to tendenser gældende. Den ene, der repræsenteredes af understatssekretær Zimmermann, gik ud på at hindre en forværring af situationen og at formindske risikoen for krig. I dagene mellem den 30. juni og 4. juli talte Zimmermann med den engelske, den russiske, den franske, den østrig-ungarske ambassadør samt den bayerske gesandt, og deres indberetninger giver et indtryk af, hvor stærkt det lå Zimmermann på sinde, at såvel Østrig-Ungarn som Rusland undlod at skærpe situationen. Han fremhævede til lige, hvor nødvendigt det var, at den serbiske regering bidrog af bedste evne til at få mordkomplottet opklaret og de skyldige draget til ansvar for på denne måde at bevise sin uskyld ⁴¹. I Wien arbejdede den tyske ambassadør von Tschirschky på den samme moderate linie. I en indberetning af den 30. juni hed det: »Ich benutze jeden solchen Anlass, um ruhig, aber

40. G. A. von Müller: Regierte der Kaiser? Kriegstagebücher, Aufzeichnungen und Briefe des Chefs des Marine-Kabinetts Admiral Georg Alexander von Müller 1914-1918. Berlin 1959, s. 30 f.

41. B. D. vol. XI s. 17, Int. Bez. I, 4 s. 67 f, D. D. F. 3. serie vol. X s. 682, ÖU. Bd. VIII s. 295. Bayer. Dok. s. 118, jvf. Geiss DTV s. 42 f.

sehr nachdrücklich und ernst vor übereilten Schritten zu warnen«⁴². Både Zimmermann og ambassadøren fortsatte her den forsonlige linie, som von Jagow og Bethmann havde ført foråret igennem.

Men der fandtes i Auswärtiges Amt en anden opfattelse, og dens repræsentant synes at have været direktøren for den politiske afdeling von Stumm. Når vi overhovedet ved noget herom, så skyldes det, at Stumm havde en fortrolig, nemlig den kendte publicist, dr. jur. Victor Naumann, der blev benyttet til at foretage uofficielle henvendelser og sonderinger i det østrig-ungarske udenrigsministerium. Den 1. juli 1914 havde Naumann en samtale med kabinetschefen i dette ministerium, grev Hoyos. Naumann fortalte, at man såvel i tyske armé- og marinekredse som i Auswärtiges Amt ikke mere stod så afvisende over for tanken om en præventivkrig mod Rusland. Man troede at have sikkerhed for, at England ikke ville gribe ind i en europæisk krig. Det var Naumanns opfattelse, at det efter ugeringen i Serajewo ville være et eksistensspørgsmål for Dobbeltmonarkiet ikke at lade forbrydelsen usonet, men knuse Serbien. »Eine solche Aktion würde für Deutschland der Prüfstein sein, ob Russland den Krieg wolle oder nicht«. Frankrig ville sandsynligvis være nødsaget til at påvirke Rusland i fredelig retning, »wenn es aber doch zum europäischen Kriege komme, so sei der Dreibund (d.v.s. Tyskland, Østrig-Ungarn og Italien) jetzt noch stark genug«⁴³.

Den tyske hærledelses bedømmelse af situationen kender vi kun i enkelte glimt gennem indberetninger fra det sachsiske gesandtskab i Berlin. Den 2. juli meddelte gesandten: »Von militärischer Seite wird jetzt wieder gedrängt, dass wir es zum Kriege jetzt, wo Russland noch nicht fertig ist, kommen lassen sollten, doch glaube ich nicht, dass Seine Majestät der Kaiser sich hierzu wird verleiten lassen«. Dagen efter refererede den sachsiske militærattaché en udtalelse af overkvartermesteren i generalstaben, grev Waldersee, »dass wir von heute zu morgen in einen Krieg verwickelt werden könnten. Alles hänge davon ab, wie Russland sich zu der österreichische-serbischen Angelegenheit stelle. Jedenfalls werden die Verhältnisse auch im Grossen Generalstab eingehend verfolgt. Ich habe den Eindruck gewonnen, dass man es dort als ganz günstig ansieht, wenn es jetzt zu einem Kriege käme. Besser würden die Verhältnisse und Aussichten für uns nicht werden. Dagegen soll S.M. der Kaiser sich für die Erhaltung des Friedens ausgesprochen haben«⁴⁴.

42. D. D. Bd. I s. 11.

43. ÖU. Bd. VIII s. 235 f. Beilagen zu den stenographischen Berichten über die öffentl. Verhandlungen des Untersuchungsausschusses. Beilage I s. 36 ff. Berlin 1920.

44. cit. efter Geiss: Juli 1914, DTV. s. 43 f.

I begyndelsen af juli tegner der sig således trods det spinkle materiale to linier: en moderat forsigtig repræsenteret ved Zimmermann, og en aggressiv ved von Stumm, der kunne støtte sig til generalstaben. Om kejser Wilhelm inden den 2. juli har været enig i sidstnævnte linie, kan ikke siges med sikkerhed. De sachsiske indberetninger tyder ikke derpå. På den anden side har Egmont Zechlin fundet nogle udtalelser af Wilhelm II fra den 21. juni, der kan udlægges, som om han var ved at opgive sin uvilje mod en præventivkrig. Vi ved intet med sikkerhed. Sandsynligvis har han vaklet frem og tilbage, indtil han blev tvunget til at træffe en afgørelse ⁴⁵.

Udspillet om, hvad der skulle gøres over for Serbien, lå imidlertid i Wien og ikke i Berlin. Som omtalt på side 572 var det allerede den 29. juni lykkedes lederen af krigspartiet, general Conrad, at vinde Berchtold for en »løsning af det serbiske spørgsmål«, d.v.s. magtanvendelse. Men det var en given sag, at Østrig-Ungarn ikke kunne indlade sig på en sådan aktion, uden at Tyskland havde erklæret sig indeforstået; thi et angreb på Serbien måtte næsten automatisk medføre russisk intervention og dermed risiko for en europæisk krig. Det var denne fare, der havde truet under Balkankrigene 1912-13, men så lykkeligt var blevet undgået, fordi Tyskland havde holdt Østrig-Ungarn tilbage. Så sent som i midten af juni 1914 havde Sazonov advaret både Tyskland og Østrig-Ungarn om denne risiko. Regeringen i Wien måtte derfor være sikker på, at Tyskland ville give det rygdækning over for Rusland. Gennem Hoyos samtale med Naumann den 1. juli havde krigspartiet fået et vink om, at indflydelsesrige kredse i Berlin var parate til at støtte en aggressiv politik. Den 4. juli fik det endnu et vink, denne gang via von Tschirschky, der må være blevet klar over, at i hvert fald kejseren ikke bifaldt hans forsigtige optræden. Da kejseren den 2. eller 3. juli læste ambassadørens indberetning af den 30. juni skrev han uden for de tidligere citerede linier: »Wer hat ihn dazu ermächtigt? das ist sehr dumm! geht ihn gar nichts an, da es lediglich Österreichs Sache ist, was es hierauf zu tun gedenkt . . . Tschirschky soll den Unsinn gefälligst lassen! Mit den Serben muss aufgeräumt werden, und zwar bald« ⁴⁶. Da kejseren skrev dette, var han altså blevet vundet for interventionspolitikken over for Serbien. Efter denne kejserlige viljesytring opgav såvel von Tschirschky som Zimmermann deres moderate politik og arbejdede fra nu af loyalt på at gennemføre den officielle, sådan som den blev udformet i løbet af de følgende dage.

I Wien må man med tilfredshed have bemærket sig, hvorledes det offi-

45. Zechlin i »Der Monat« januar 1966, s. 19 ff. W. II havde sagt til bankier Warburg, »ob es nicht besser wäre, loszuschlagen, anstatt zu warten«.

46. ÖU. Bd. VIII s. 295, D. D. Bd. I s. 11.

cielle Tyskland begyndte at slutte op bag det. Det besluttedes at sende Hoyos til Berlin med en håndskrivelse fra Franz Joseph til Wilhelm II samt det memorandum om Balkansituationen, der var udarbejdet omkring den 24. juni. Dette dokument var holdt i en ret moderat tone, medens håndskrivelsen, der var forfattet efter den 28. juni, var mere aggressiv. Det hed bl. a., at hans regerings bestræbelser »muss in Hinkunft auf die Isolierung und Verkleinerung Serbiens gerichtet sein«, og at Serbien »als politischer Machtfaktor am Balkan ausgeschaltet wird«⁴⁷.

Disse to aktstykker blev den 5. juli overrakt Wilhelm II i Potsdam af den østrig-ungarske ambassadør Szögyeny. Ambassadørens samtale med kejseren er et af de afgørende punkter i forhistorien til den første verdenskrig. Ikke des mindre er den meget dårlig belyst, fordi der ikke synes at foreligge noget samtidigt referat fra tysk side. Vi har kun Szögyenys indberetning. Det synes at være en kendsgerning, at denne og de efterfølgende vigtige forhandlinger, hvor en af de mest vidtrækkende beslutninger blev truffet i det moderne Tysklands historie, fandt sted ganske »sans façon«, uden at så meget som en beskeden notits blev affattet. Selv to så archaiske statsforvaltninger som den russiske og østrig-ungarske, der ikke var mindre autokratisk udformet, havde ganske anderledes orden i deres sager. For Tysklands vedkommende er alternativet, at der har foreligget referater, men at de ikke længere eksisterer. Det er vanskeligt at afgøre, hvilket alternativ, der er mest kompromitterende for den kejserlige statsforvaltning.

Ifølge Szögyenys indberetning læste kejseren skrivelserne igennem, hvorefter han erklærede, at han havde ventet en alvorlig aktion mod Serbien, dog måtte han tilstå, at han »eine ernste europäische Komplikation im Auge behalten müsse und daher vor einer Beratung mit dem Reichskanzler keine definitive Antwort erteilen wolle«. Til trods for kejserens bombastiske marginalbemærkning på Tschischskys indberetning af 30. juni var hans første reaktion på den officielle henvendelse forsigtig tilbageholdenhed. Denne varede dog kun til frokosten var overstået, og Szögyeny påny trængte ind på kejseren; thi nu kastede Wilhelm II al tøven over bord og »ermächtigte mich Seine Majestät, unserem Allergnädigsten Herrn zu melden, dass wir auch in diesem Falle auf die volle Unterstützung Deutschlands rechnen können. Wie gesagt, müsse er vorerst (die) Meinung des Reichskanzlers anhören, doch zweifle er nicht im geringsten daran, dass Herr von Bethmann Hollweg vollkommen seiner Meinung zustimmen werde. Insbesondere gelte dies betreffend eine Aktion unserer-

47. ÖU. Bd. VIII s. 186 ff, D. D. Bd. I s. 19 ff.

seits gegenüber Serbien. Nach seiner (Kaiser Wilhelms) Meinung muss aber mit diesen Aktion nicht zugewartet werden. Russlands Haltung werde jedenfalls feindselig sein, doch sei er hierauf schon seit Jahren vorbereitet, und sollte es sogar zu einem Krieg zwischen Österreich–Ungarn und Russland kommen, so könnten wir davon überzeugt sein, dass Deutschland in gewohnter Bundestreue an unserer Seite stehen werde. Russland sei übrigens, wie die Dinge heute stünden, noch keineswegs kriegsbereit und werde es sich gewiss noch sehr überlegen, an die Waffen zu appellieren«⁴⁸.

Med disse ord var »blanco-checken« til Østrig–Ungarn blevet udstedt. Wien havde fået den rygdækning, der var nødvendig, for at angrebet mod Serbien kunne sættes i gang. Dog var der endnu en mulighed for at annullere checken. Rigskansleren, som endnu ikke var blevet spurgt, kunne standse den. Kejseren indtog nok den centrale stilling i den tyske stat i kraft af forfatningen af 16. april 1871; thi kun han kunne repræsentere Riget udad til, erklære krig, slutte fred og indgå overenskomster. Men hans handlinger skulle dækkes af rigskansleren, der dog kun var ansvarlig over for kejseren, som udnævnte og afskedigede ham, men ikke over for Rigsdagen. Teoretisk havde rigskansleren, ifald han var uenig med kejseren, kun den udvej at anmode om sin afsked. Dette våben var imidlertid særdeles formidabelt, især i krisetider og over for en så svag og vaklende karakter som kejser Wilhelm. Rigskansler Bülow havde benyttet det i 1905, da han ønskede at vise kejseren sin misbilligelse på grund af de forhandlinger, Wilhelm II havde ført med Nikolaj II, og som resulterede i den såkaldte »Bjørkøtraktat«. I praksis var der dog flere muligheder for at neutralisere en kejserlig viljesytring. Det viste sig f. eks. i december 1903, da Wilhelm II forsøgte at drive storpolitik over for Christian IX⁴⁹.

Beslutningen afgang altså i sidste instans af Bethmann Hollweg. Kejseren var imidlertid overbevist om, at rigskansleren ville være enig med ham, og deri fik han ret. Men hvordan kunne han være så sikker? Derom tier akterne. Her står vi ved en af lakunerne. De seneste vidnesbyrd om Bethmanns vurdering af den udenrigspolitiske situation stammede fra juni måned, og de gik ud på, at han var imod tanken om en præventivkrig, at han ikke troede på et forestående russisk overfald på Tyskland, og at han opfordrede England til at holde sig i nøje kontakt med Tyskland, for at de to lande i fællesskab kunne afværge følgerne af en ny Balkankrise.

Det var en helt anden holdning end den, kejseren forventede den 5. juli. Hvilken forandring var der da sket i mellemtiden med Bethmanns

48. ÖU. Bd. VIII s. 306.

49. Fink: *Ustabil Balance*, s. 137 ff, 238 ff. Kbhvn. 1961.

vurdering af den internationale situation? Vi må erkende, at vi intet ved med sikkerhed her om, thi Bethmann selv har ikke efterladt eet ord til forklaring. Ja, problemet synes slet ikke at eksistere for ham i de erindringer, han udgav i 1919, eller i de udtalelser, han fremsatte over for den parlamentariske undersøgelseskommission.

Det synes dog muligt at kaste lys over visse forhold. Da Balkankrisen kom, skete det ganske vist på en anden måde, end han havde ventet; men derfor var situationen ikke mindre alvorlig. Alligevel undlod han fuldstændig at følge sit eget gode forslag om at søge kontakt med England. I stedet fik ambassadøren i London ordre til at anbefale det umulige forslag om en »lokalisering af krigen« på Balkan. Desuden sørgede Bethmann for at sabotere de engelske forsøg på at gennemføre en mægling, indtil det var for sent ⁵⁰.

Dernæst ved vi, at Bethmann kort efter samtalen med Szögyeny den 6. juli betroede sin privatsekretær, Riezler, »kommt der Krieg nicht, will der Zar nicht oder rät das bestürzte Frankreich zum Frieden, so haben wir doch noch Aussicht, die Entente über dieser Aktion auseinander zu manövrieren« ⁵¹.

Endelig hævdede han i erindringerne fra 1919, at han især frygtede to ting: Østrig-Ungarns opløsning og Ruslands vilje til krig. Han skrev: »Ein Gegenmittel gegen Russlands Kriegswillen aber hatten wir nicht. Stellte uns Russland die Schicksalsfrage, dann mussten wir antworten. Durfte Preisgabe Österreichs die Antwort sein? Überliessen wir Österreich-Ungarn dem Zerfall, dann hätte die slawische Welt einen Sieg von säkularer Bedeutung errungen« ⁵².

Af alt dette synes at fremgå, at Bethmann Hollweg i dagene efter den 28. juni har kapituleret over for de kræfter, der anbefalede regeringen i Wien at bruge den hårde hånd over for Serbien, og som var parat til at tage en krig med Rusland (og Frankrig), hvis det vovede at intervenere.

Men selv om Bethmann inden den 5. juli nåede til den samme opfattelse som kejseren, så synes han samtidig at have været irriteret over, at Wilhelm II på egen hånd havde truffet afgørelsen om krig eller fred, før han havde forhandlet med sin rigskansler. Det fremgår af den kendsgerning, at Bethmann såvel over for Szögyeny, der dog kendte sagens virkelige sammenhæng, som i sine erindringer og i udtalelser til undersøgelsesudvalget fremstillede kejserens forhandling med den østrig-ungarske ambassadør på en sådan måde, at den uindviede måtte få det indtryk, at

50. D. D. Bd. I s. 57, 100. Fischer: Griff nach der Weltmacht, s. 77 ff.

51. Fischer s. 107 med »Berichtigungen«. 3. Auflage 1964.

52. Bethmann Hollweg: Betrachtungen zum Weltkrieg. I. Teil s. 132 f.

det afgørende løfte ikke var blevet givet af kejseren i Potsdam den 5. juli, men derimod af rigskansleren i Berlin den 6. juli ⁵³.

Denne episode har formentlig bestyrket Bethmann i hans beslutning om at få kejseren af vejen, så længe de afgørende forberedelser og forhandlinger stod på. Forfatningen gav jo kejseren en magtstilling, som han slet ikke evnede at udfylde. Hans evige rastløshed, stærkt svingende sindstemninger og dybe uvilje mod alt rutinearbejde gjorde ham ganske uegnet som regent. Både under Marokkokrisen i 1905–06 og Agadirkrise i 1911 havde hans nerver svigtet i det afgørende øjeblik. Det famøse interview med kejseren i efteråret 1908 i den engelske avis »Daily Telegraph« og Eulenburg-affæren samme år havde i tyske regeringskredse rokket tilliden til kejserens person, og selv om han i det ydre beholdt sin position og stadig blev spurgt til råds, så begyndte man nu lempeligt at skyde ham til side ⁵⁴.

Det var dette, Bethmann nu gjorde. Kejseren skulle som sædvanlig foretage sin sommerrejse til de norske fjorde med sit skib »Hohenzollern«. I betragtning af den alvorlige situation ville han dog helst blive hjemme. Bethmann fik imidlertid sat igennem, at han rejste. Rigskansleren gjorde gældende, at en aflysning nu ville vække uro rundt om i Europa. Wilhelm II glemte aldrig Bethmann Hollweg dette, og han tilgav ham ikke. I sine erindringer omtalte kejseren, hvad der var sket og antydede, at rigskansleren havde været ret kort for hovedet: »von Bethmann erklærede mir kurz und bündig«. Resultatet blev, at kejseren den 6. juli om morgenen kørte af sted i sit særtog til Kiel, efter at han om eftermiddagen den 5. og morgenen den 6. havde haft korte samtaler med repræsentanter for hær og flåde for at forberede dem på, hvad der kunne ske ⁵⁵.

Hvor længe Bethmann havde tænkt, at kejseren skulle sejle rundt ud for Norges kyster, er ikke godt at sige. Endnu den 25. juli foretog han sig intet for at kalde kejseren hjem, og det blev admiral Müller, der sent om eftermiddagen den 25. fik gennemført, at man sejlede tilbage til Kiel, hvortil man ankom den 27. om morgenen. Rigskansleren var åbenbart irriteret over denne uventede tilbagekomst; thi i et telegram af den 26.

53. Ibid. s. 134 f. ÖU. Bd. VIII s. 319 f.

54. I interviewet med »Daily Telegraph«, oktober 1908, havde kejseren fremsat nogle højst uforsigtige udtalelser, bl. a. at han i 1900 havde afslået et fransk-russisk forslag om fælles aktion mod England, og at han havde udarbejdet en plan til brug for dronning Victoria til undertvingelse af boerne. Fyrst Eulenburg var en af Wilhelms nærmeste venner. Han blev fældet af en kamarrilla, uden at kejseren gjorde noget for at komme ham til hjælp.

55. Wilhelm II: Ereignisse und Gestalten, s. 209, Geiss s. 53 f, Müller s. 31 f. Untersuchungsausschuss, Beilage 1, s. 62 ff.

henstillede han, at kejseren tog direkte til Potsdam og ikke til Berlin. Han ville undgå alt for voldsomme demonstrationer ved kejserens hjemkomst, fordi Rusland kunne udlægge dem som tegn på, at Tyskland ville krig. »Der Zeitpunkt hierzu wäre aber verfrüht, solange Russland gar keine aggressiven Schritte ergreift. Russland aber muss rücksichtslos unter allen Umständen ins Unrecht gesetzt werden«. Wilhelms reaktion var ganske karakteristisk for ham. Han rettede sig efter sin kansler, men udbrød rasende: »Das wird immer toller, jetzt schreibt mir der Mann sogar vor, dass Ich Mich Meinen Volk nicht zeigen darf! . . .«⁵⁶.

I de tre uger kejseren var borte, havde man i Wien forberedt krigen mod Serbien med overrækkelse af et uantageligt ultimatum den 23. juli og forkastelse af det serbiske svar af 25. juli. Krigserklæringen fulgte den 28. juli. For det emne, der behandles her, vil der ikke være grund til at gå nærmere ind på alt dette. Kun to forhold skal omtales lidt mere indgående.

Bethmann Hollweg og von Jagow påstod begge, at de ikke kendte indholdet af den østrig-ungarske note af 23. juli til den serbiske regering. Over for den russiske chargé d'affaires erklærede Jagow den 21. juli, at han ikke vidste, hvad de østrigske fordringer ville gå ud på. Det samme sagde han til den franske ambassadør. Det lød så usandsynligt, at diplomaterne – deriblandt den danske gesandt – havde svært ved at tro det. Den russiske chargé d'affaires hævdede i sin beretning om julebegivenhederne, at Szögyeny havde indrømmet, at »die deutsche Regierung habe nur den endgültigen Text des österreichischen Ultimatum nicht gekannt; dagegen seien diejenigen Forderungen, welche man in dem Ultimatum hatte stellen wollen, dem Berliner Kabinett vorher mitgeteilt worden«⁵⁷.

Denne erklæring synes at komme sandheden nærmest; thi så tidligt som den 10. juli indberettede von Tschirschsky hovedindholdet af den kommende note, og den 18. juli kunne den bayerske chargé d'affaires i Berlin referere en samtale, han havde haft med Zimmermann, og som viste, at man i Berlin var nøje underrettet om overvejelserne i Wien⁵⁸.

Allerede før noten blev overrakt i Belgrad den 23. juli kl. 18, var parolen fra tysk side, at en konflikt mellem Østrig-Ungarn og Serbien skulle »lokaliseres«. Hvorledes dette skulle være muligt, har man fra tysk side aldrig givet nogen acceptabel forklaring på. Krigsfrygten i vinteren 1912–13 beroede netop på den erkendelse, at greb en stormagt ind, kunne krigen *ikke* lokaliseres. Det var dette, Bethmann Hollweg så klart havde

56. »Der Monat«, januar 1966 s. 32, Müller s. 35.

57. Int. Bez. I, 4 s. 301, I, 5 353, D. D. F. 3. serie vol. X s. 783, B. D. vol. XI s. 63. Moltkes indb. 27.7., UM. 5 L 16.

58. D. D. Bd. I s. 49 f, Bayerische Dok. s. 4 f.

givet udtryk for i sit brev af 10. februar 1913 til grev Berchtold, og det var dette, Sazonovs advarsel af 17. juni 1914 gik ud på. Den tyske »lokaliseringsteori« savnede fuldstændig realitet, og ingen har givet klarere udtryk herfor end Tysklands ambassadør i London, fyrst Lichnowsky. Om aftenen den 27. juli telegraferede han til von Jagow bl. a.: »Wie soll ich für Lokalisierung des Konflikts eintreten, wenn hier niemand daran zweifelt, dass durch das Vorgehen Österreich–Ungarns ernste russische Interessen auf dem Spiele stehen, und das Russland sich, falls von uns kein Druck auf Österreich ausgeübt wird, selbst gegen seinen Wunsch zum Einschreiten genötigt sehen wird? Ich errege damit nur heiteres Achselzucken«⁵⁹.

Nej, konflikten kunne ikke lokaliseres, men endnu den 28. juli troede man i Auswärtiges Amt, at den kunne begrænses, fordi England ville forholde sig neutral. Den 29. juli om aftenen blev man revet ud af den illusion. Kl. 21,12 indløb Lichnowskys telegram om en samtale, han havde haft med Sir Edward Grey samme eftermiddag. Grey havde erklæret, at blev Tyskland–Frankrig draget ind i krigen, så ville den britiske regering »unter Umständen sich zu schnellen Entschlüssen gedrängt sehen. In diesem Falle würde es nicht angehen, lange abseits zu stehen und zu warten«. Denne meddelelse fik Wilhelm II til fuldstændig at tabe besindelsen: »Gemeiner Hundsfott,« skrev han, »England *allein* trägt die Verantwortung für Krieg und Frieden nicht wir mehr. Das muss auch öffentlich klargestellt werden.«

Hos Bethmann og von Jagow udløste meddelelsen et desperat og dog halvhjertet forsøg i morgentimerne den 30. på at afværge katastrofen ved at lægge pres på regeringen i Wien, men rigtignok samtidig med at de afviste et russisk forslag om at henvise konflikten til domstolen i Haag.

Nu begyndte krigsmaskinen at sætte sig i bevægelse. Den 31. juli mobiliserede Rusland, den 1. august overrakte den tyske krigserklæring i Petersborg, den 2. august kom turen til Frankrig, og den 3. august begyndte indmarchen i Belgien. Den 4. august fulgte Englands ultimatum. Ved midnat begyndte fjendtlighederne mellem Tyskland og England. Den første verdenskrig var en kendsgerning⁶⁰.

Balkankriserne i vinteren 1912–13 og sommeren 1914 havde det afgørende punkt til fælles, at de drejede sig om forholdet mellem Østrig–Ungarn og Serbien. I Wien betragtede man det nye Serbien som en trussel mod Dobbeltmonarkiets eksistens, og man ønskede denne trussel fjernet gennem en aktion, der ville reducere Serbien til en østrigsk lydstat. Det

59. D. D. Bd. I s. 256, Geiss s. 123.

60. Müller s. 36, ÖU. vol. VIII s. 909, D. D. Bd. II s. 86, 122, 124 f.

var især krigspartiet under ledelse af general Conrad von Hötzendorff, der blev chef for generalstaben i december 1912, som agiterede for en militær indgriben, medens udenrigsminister, grev Berchtold var mere forsigtig.

I de europæiske hovedstæder – Berlin indbefattet – var man klar over, at et østrig-ungarsk angreb på Serbien sandsynligvis ville føre til væbnet russisk intervention. I erkendelse af, at en sådan intervention ville medføre såvel tysk som fransk og formentlig også engelsk deltagelse i konflikten, lod den tyske rigskansler von Bethmann Hollweg i februar 1913 udenrigsminister Berchtold forstå, at den tyske regering *ikke* ville støtte en aggressiv politik mod Serbien. Derfor kom det ikke til en verdenskrig i vinteren 1912–13.

Efter mordet i Serajewo den 28. juni 1914 ændrede Tyskland helt holdning. Nu lovede ikke blot kejseren, men også rigskansleren at yde Østrig-Ungarn fuld rygdækning under et opgør med Serbien og opmuntrede endda regeringen i Wien til at fremskynde aktionen. Konsekvenserne af en sådan politik kunne de øverste civile og militære tyske myndigheder ikke være i tvivl om. Hvorfor besluttede de så i begyndelsen af juli at sætte ild til den lunte, der fik krudttønden til at eksplodere i august?

Den afgørende årsag synes at have været den forskel i vurderingen af Rusland som modstander, der gjorde sig gældende i Tyskland i vinteren 1912–13 og i foråret 1914. Ruslands voldsomme reaktion mod de tyske planer i Tyrkiet – Liman von Sanders affæren – fik fra februar 1914 den militære ledelse i Berlin til at overvurdere den fare, man mente truede Tyskland fra det russiske riges side. Der opstod en følelse af, at tiden nu arbejdede mod Tyskland, og at 1917 ville blive et ulykkesår, hvis man ikke forinden tog skæbnen i sine hænder. Dertil kom den voksende frygt for, at Østrig-Ungarn under nationalitetsbevægelsernes pres skulle gå i opløsning og efterlade Tyskland helt isoleret i et fjendtlighedsind Europa. Der fandtes desuden kredse i Tyskland, der frygtede demokratiets fremmarch og som mente, at man kunne sætte en stopper for denne udvikling gennem en sejrrik krig. Endelig spillede håbet om engelsk neutralitet sandsynligvis en rolle, selv om militæret og rigskansleren var skeptiske over for denne mulighed.

Sammenholder man forløbet af begivenhederne i vinteren 1912–13 og i sommeren 1914, så kan der næppe være tvivl om, at de ledende personligheder i Tyskland mente at vide, hvad de gjorde, da de den 5.–6. juli lovede den østrig-ungarske regering ubetinget støtte under opgøret med Serbien. At begivenhederne fik et andet udfald end ventet, er en anden sag og kun et bevis på, at mennesket ikke har fremtiden under kontrol.

Det argument kan fremføres, at var verdenskrigen ikke kommet i august 1914 på grund af Balkansituationen, så var den kommet på et senere tidspunkt og med en anden foranledning. Dette er vel muligt, måske endda sandsynligt. Men på den anden side kan den mulighed ikke afvises, at udviklingen kunne have taget en ny retning, at konstellationerne kunne have ændret sig. Dette er imidlertid spekulationer. Kendsgerningen er, at verdenskrigen brød ud i august 1914. Det må forekomme en uhildet iagttagelse overvejende sandsynligt, at man fra tysk og østrig-ungarsk side bevidst risikerede en storkrig i sommeren 1914. De mænd, der tog denne frygtelige risiko, synes at have handlet ud fra en angstpsykose, der gav sig udtryk i åben aggression.